

ACTA HISTRIAE
27, 2019, 3

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185 (Print)
ISSN 2591-1767 (Online)

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE
27, 2019, 3

KOPER 2019

ISSN 1318-0185 (Tiskana izd.)
ISSN 2591-1767 (Spletna izd.)

UDK/UDC 94(05)

Letnik 27, leto 2019, številka 3

**Odgovorni urednik/
Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

**Uredniški odbor/
Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Flavij Bonin, Dragica Čeč, Lovorka Čoralic (HR), Darko Darovec, Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleksej Kalc, Borut Klabjan, John Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Aleš Maver, Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Jože Pirjevec, Claudio Povoło (IT), Marijan Premović (MNE), Vida Rožac Darovec, Andrej Studen, Marta Verginella, Salvator Žitko

**Uredniki/Redattori/
Editors:**

Gorazd Bajc, Urška Lampe, Arnela Abdić

**Prevodi/Traduzioni/
Translations:**

Urška Lampe (slo.), Gorazd Bajc (it.), Petra Berlot (angl., it.)

**Lektorji/Supervisione/
Language Editor:**

Urška Lampe (angl., slo.), Gorazd Bajc (it.), Arnela Abdić (angl.)

**Stavek/Composizione/
Typesetting:**

Založništvo PADRE d.o.o.

**Izdajatelj/Editori/
Published by:**

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del Litorale - Capodistria® / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente®

Sedež/Sede/Address:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, SI-6000, Koper-Capodistria, Garibaldijeva 18 / Via Garibaldi 18, e-mail: actahistriae@gmail.com; www.zdjp.si

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

**Finančna podpora/
Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research Agency, Mestna občina Koper, Luka Koper d.d.

**Slika na naslovnici/
Foto di copertina/
Picture on the cover:**

Laura in pesnik, hiša Francesca Petrarce, Arquà Petrarca (Padova). Neznani avtor, freska iz 16. stoletja / Laura e il Poeta, Casa di Francesco Petrarca, Arquà Petrarca (Padova). Anonimo, un affresco del Cinquecento / Laura and the Poet, Francesco Petrarca's house, Arquà Petrarca (Padua). Anonymous, a 16th-century fresco (Wikimedia Commons).

Redakcija te številke je bila zaključena 30. septembra 2019.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: Thomson Reuters: Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL)

Vsi članki so v barvni verziji prosto dostopni na spletni strani: <http://www.zdjp.si>.
All articles are freely available in color via website <http://www.zdjp.si>.

VSEBINA / *INDICE GENERALE* / *CONTENTS*

- Claudio Povolo:** Intrusions in Arquà Petrarca (1630–2003).
 In the Name of Francesco Petrarch 371
Intrusioni in Arquà Petrarca (1630–2003).
Nel nome di Francesco Petrarca
Vdori v Arquà Petrarci (1630–2003).
V imenu Francesca Petrarce
- Milena Joksimović, Marija Mogorović Crljenko & Mario Novak:**
 Sex, Lies and Marital Violence. Divorce Case from the Records
 on Visit of Bishop Valier to Istria in 1580 and its Historical
 and Anthropological Context 417
Sesso, bugie e violenza coniugale. Un caso di divorzio
dagli atti sulla visita del vescovo Valier in Istria nel 1580
ed il relativo contesto storico e antropologico
Sex, laži in občasno nasilje. Primer ločitve iz aktov o obisku
škofa Avgustina Valiera v Istri leta 1580 in njen
zgodovinski in antropološki kontekst
- Igor Sapač:** Srednjeveška gradbena zgodovina gradu Prem 439
Storia medievale della costruzione del castello di Prem
Mediaeval Building History of Prem Castle
- Martin Bele:** Rodbina Konjiško–Rogaških 477
La dinastia dei Konjiško–Rogaški
The Konjiško–Rogaški Family

Johann Georg Lughofer: Cultural Diversity vs. National-Socialist Positions. Paula von Preradović: An Istrian and the Author of the Austrian National Anthem	495
<i>Diversità culturale contro posizioni naziste.</i> <i>Paula von Preradović: Un'istriana autrice dell'inno nazionale austriaco</i> <i>Kulturna raznolikost vs. nacionalsocialistična drža.</i> <i>Paula von Preradović: istranka in avtorica avstrijske državne himne</i>	
Gorazd Bajc & Mateja Matjašič Friš: Prednosti Italije pri zasedbi Julijske krajine ob koncu prve svetovne vojne	513
<i>I vantaggi che ebbe l'Italia nell'occupare la Venezia Giulia alla fine della Prima guerra mondiale</i> <i>Advantages of Italy in The Occupation of Venezia Giulia at the End of the First World War</i>	
Navodila avtorjem	533
<i>Istruzioni per gli autori</i>	536
<i>Instructions to authors</i>	540

SREDNJEVEŠKA GRADBENA ZGODOVINA GRADU PREM

Igor SAPAČ

Univerza v Mariboru, Fakulteta za gradbeništvo, prometno inženirstvo in arhitekturo,
Krekova 2, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: igor.sapac@um.si

IZVLEČEK

Zadnja obnovitvena dela na gradu Prem so omogočila novo raziskavo in interpretacijo njegove srednjeveške gradbene zgodovine. Grad je v srednjem veku doživel pester razvoj v vsaj petih časovno razmaknjenih stavbnih fazah. Sprva dokaj skromna in utilitarno oblikovana stavbna zasnova na dominantnem višinskem položaju je do konca 15. stoletja dobila monumentalno razgibano grajsko podobo z diferenciranim jedrom in kompleksnim sistemom zunanjega obrambnega obzidja. V zgodnjem 15. stoletju je kot arhitekturna umetnina pod plemiško rodovino Walsee doživel svoj vrhunec in takrat je dobil tudi novo grajsko kapelo, ki je bila ena najbolj ambiciozno oblikovanih srednjeveških kapel na gradovih v slovenskem prostoru.

Ključne besede: Prem, gradbena zgodovina, kastelologija, arhitektura, romanika, gotika, Devinski, Walseejci

STORIA MEDIEVALE DELLA COSTRUZIONE DEL CASTELLO DI PREM

SINTESI

Gli ultimi lavori di restauro del Castello di Prem (Primano) hanno dato lo spunto per una nuova indagine e una reinterpretazione della storia medievale della costruzione dell'edificio. Nel Medioevo il castello conobbe uno sviluppo dinamico che si svolse nel corso di almeno cinque fasi di costruzione temporalmente separate. Inizialmente alquanto modesta e utilitaria, eretta in un'elevata posizione dominante, alla fine del Quattrocento la struttura esibiva già un aspetto castellano monumentale e sfaccettato, con un nucleo differenziato e un complesso sistema di cortine. Come opera d'arte architettonica raggiunse l'apice nel primo Quattrocento sotto il nobile casato dei Walsee con la costruzione di una nuova cappella che vantava un design architettonico tra i più ambiziosi di tutte le cappelle castellane medievali sul territorio sloveno.

Parole chiave: Prem, storia della costruzione, kastelologia, architettura, romanico, gotico, signori di Duino, i Walsee

UVOD IN ZGODOVINSKI OKVIR

Na Premu ohranjeni srednjeveški grad spominja na некоč precejšnje število primerljivih grajskih stavb na prehodnem območju med Krasom, Notranjsko in Istro ter se uvršča med najbolj pričevalne grajene zgodovinske vire v porečju Reke. Njegova stavbna zasnova je bila tudi zato doslej že večkrat predmet gradbenozgodovinskih analiz in interpretacij (INDOK, Prem, Zadnikar, 1954; Zadnikar, 1959, 318–321; Osmuk, 1984, 283–284; Foscan & Vecchiet, 1985, 55–58; Stopar, 1986, 334–337; Kramberger, 2001, 68–69; Peskar, 2005, 169–172, 244–245; Sapač, 2007, 108–133; Stopar, 2007, 69; Stopar, 2008, 176–187; Schicht, 2011, 185). Zadnja obsežna obnovitvena dela v letih 2007 in 2008¹ so prispevala nekaj pomembnih novih podatkov za proučevanje gradbene zgodovine ter so spodbudila tudi novo ovrednotenje in interpretacijo ostankov zidov, ki so bili na območju grajskega jedra razkriti med arheološkimi raziskavami v letih 1982, 1983 in 2000.² V zadnjih letih je bilo objavljenih tudi nekaj novih zgodovinskih raziskav, ki zaokrožujejo vedenje o pomenu in usodah gradu v srednjem in zgodnjem novem veku. V tem članku želim dopolniti in deloma korigirati spoznanja, ki sem jih objavil leta 2007 (Sapač, 2007, 108–133) ter natančneje opredeliti srednjeveško gradbeno zgodovino gradu. Pri tem bom uporabil zlasti metodo strukturne stavbne analize, ki sta jo v slovenskem prostoru utemeljila kastelologa Ivan Komelj (Komelj, 1951) in Ivan Stopar (Stopar, 1977),³ in pri tem upošteval tudi nove metode, ki so se v zadnjih letih uveljavile pri proučevanju razvoja grajske arhitekture na območju Istre (Višnjic, 2018).

Grad je nastal ob srednjeveški cesti oziroma poti, ki je čez Brkine, Čičarijo in Velika vrata povezovala dolini Pivke in Reke z notranjostjo Istre. To območje je imelo izjemni prometni pomen, zato so si tu vse regionalne sile prizadevale vzpostaviti nadzor nad potmi (Kosi, 1998, 244 in zemljevid).⁴ Grad so postavili na izpostavljenem dominantnem položaju, na pomolu, visoko nad dolino Reke. Bil je središče velikega zemljiškega gospostva, tretjega poleg Devina in Senožeč, ki so ga imeli na območju med Krasom in Istro v fevdu gospodje Devinski. Bili so najmočnejši vazali oglejske cerkve na obsežnem in za trgovino pomembnem ozemlju od Furlanije do Kvarnerskega zaliva. Poleg Prema, Devina in Senožeč so imeli od patriarhata v fevdu še Momjan, Reko, Kastav, Veprinac, Lovran, Moščenice, Brseč in Castelnuovo v Furlaniji (Kos, 1923, 91–134; Štih, 1992, 309–321). Njihove posesti so jim omogo-

1 Cf. Klemenčič, 2008, 218; ZVKDS OE Nova Gorica: fototeka, planoteka in spisovno gradivo v zvezi z gradom Prem iz obdobja med letoma 1970 in 2016; ZVKDS OE Nova Gorica, tipkopis Nade Osmuk, 2008; Belingar, 2017, 180–181.

2 Za pomoč pri interpretaciji izkopanih ostankov zidov se zahvaljujem Nadi Osmuk, upokojeni konservatoriki arheologinji novogoriške območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, ki je na gradu Prem vodila arheološke raziskave.

3 Metoda temelji na celoviti analizi strukture zidave, gradbenih stikov, oblikovanja posameznih stavbnih členov, upošteva pa tudi pisne zgodovinske vire, rezultate arheoloških raziskav in zakonitosti osnovne stavbne tipologije, postavitve v prostor, uporabe materialov, konstrukcijskih sistemov ter dokumentiranega funkcionalnega pomena posamezne grajske stavbe.

4 Cf. Kos, 1954, 40; Štih, 1997, 97–100.

Sl. 1: Propadajoči kompleks gradu Prem z zahodne strani pred letom 1927 (INDOK, f08366-001s-b).

Sl. 2: Prenovljeni kompleks gradu Prem z južne strani na razglednici iz okoli leta 1935 (Zasebna zbirka).

čale učinkovit nadzor nad dostopi do Istre s kopenske strani. Premsko gospostvo je najverjetneje nastalo z osamosvojitvijo dela andeškega gospostva Postojna in je šele v prvi polovici 13. stoletja postalo last oglejskega patriarhata (Kosi, 2018, 40–42). Po tradiciji je srednjeveški grad nastal na lokaciji rimske utrdbe *Castra Primano* in naj bi po njej dobil tudi ime, vendar te trditve doslej opravljene raziskave avtentičnih pisnih virov in materialnih ostankov niso potrdile. V virih je grad prvič izpričan leta 1213, posredno, ko je kot priča omenjen *Udo de Prem* (Kos, 1928, 113, no. 213). Omenjeni Udo je bil najverjetneje Vošalk (II.) Devinski, ki se v listinah pojavlja med letoma 1188 in 1238 (Kosi, 2015, 389; Kosi, 2018, 41). Malo zatem je Prem v dveh dokumentih iz let 1217 in 1234 izpričan kot posest njegovega brata Henrika (*Hainricus de Prem*), ki je v virih omenjen med letoma 1188 in 1234 (Kosi, 2018, 41–43; cf. Štih, 1991, 551; Štih, 1992, 319; Štih, 1997, 240; Jakič, 1997, 260). Grad je izrecno prvič omenjen šele leta 1366 kot *Castrum Prem* (Bianchi, 1847, no. 1246). Utemeljena je domneva, da je grad v poznem 12. stoletju ali zgodnjem 13. stoletju postavil prav Vošalk (II.) Devinski in se po njem začel imenovati, nato pa ga prepustil svojemu bratu Henriku.

V 13. stoletju so se Devinski osamosvajali od oglejskega patriarhata in prestopili v vrste ministerialov Goriških grofov, ki so bili nasprotniki Ogleja (Štih, 1997, 46–53). V 14. stoletju so dosegali vse večjo moč in se na koncu s Hugom VIII. (izpričan 1354–1390) spretno dokončno osamosvajali od oglejske, pa tudi goriške nadoblasti. Že leta 1304 se je Hugo II. Devinski (izpričan 1252–1308) celo uprl grofu Albertu II. Goriškemu. Ta ga je nato več tednov z močnimi vojaški oddelki oblegal ujetega v premskem gradu. Hugo se je zaradi nasprotnikove premoči naposled vdal (Foscan & Vecchiet, 1985, 55–58). Leta 1308 ga je grof Henrik II. Goriški pomilostil, vendar je moral ponovno priseči zvestobo goriškim in preostanek življenja preživeti na Premu (Štih, 1992, 310–312, 318; Štih, 1997, 48–52; Kosi, 2018, 90). Iz razpoložljivih virov ni razvidno, do kdaj je živel in kdo ga je na premskem gradu nasledil. Leta 1312, ko je Henrik II. Goriški za furlansko plemstvo organiziral viteški turnir, sta priprave vodila Rudolf II. Devinski (izpričan 1296–1319) in Friderik s Prema. Leta 1341 je na premskem gradu prebival neki Hervard – *Herbordus de Prem* (Jakič, 1997, 260). Vsekakor je grad tudi po letu 1308 ostal ena najpomembnejših devinskih postojank. Leta 1366 je Hugo VIII. Devinski dokončno pretrgal odvisnost od Ogleja in se z vsemi svojimi posestvi podvrgel Habsburžanom (Štih, 1992, 310). Kmalu zatem so Devinski s smrtjo njegovega sina Huga IX. v moški liniji leta 1399 izumrli (Baucer, 1991, 327; Kos, 1923, 116–133; Štih, 1997, 47, 240).

Prem je zatem leta 1401 na osnovi poravnave s Katarino Devinsko († 1435) in z Ano Devinsko († 1406), ki sta bili sestri pokojnega Huga IX., pripadel Rudolfu I. Walseeju († 1405) iz družinske linije Enns, ki je v pisnih virih prvič izpričan leta 1357. Bil je avstrijski deželni maršal in je po smrti Huga VIII. Devinskega leta 1390 na osnovi njegove oporoke kot njegov svak prevzel skrbništvo njegovih dveh mladoletnih sinov. Leta 1394 je postal glavar Trsta. V zadnjih letih je živel predvsem na posestih, ki jih je dobil po Devinskih (Doblinger, 1906, 317, 388,

Sl. 3: Utilitarne predelave na grajskem arkadnem dvorišču pred letom 1927 (INDOK, f08366-002s-b). Sl. 4: Figuralni kapitel z zgodnjega 15. stoletja v premski grajski kapeli Walseejevcev (Igor Sapač, 2018).

391–393, 561; Kosi, 2018, 109).⁵ Rudolf je svoje premoženje zapustil mlajšima bratoma Rajnprehtu II. in Frideriku V. (Doblinger, 1906, 391, 562). Friderik je umrl že leta 1408 in celotna posest s Premom je pripadla Rajnprehtu II., ki je bil od leta 1380 glavar Gornje Avstrije in je do smrti leta 1422 je pridobil veliko število gradov oziroma gospostev v Gornji Avstriji, na Štajerskem, Kranjskem in v Istri. Bil je trikrat poročen; po smrti prve žene Katarine Liechtensteinske se je leta 1398 poročil z Ano roj. Kapeller († 1404), ki je bila hči Ane Devinske († 1406), po njeni smrti pa se je leta 1406 poročil z njeno teto, vdovo Katarino Meissau roj. Devinsko († 1435), hčerjo Huga VIII. Devinskega. Po poroki s Katarino in po smrti brata Friderika je prišel do celotne ogromne dediščine Devinskih, ki mu je omogočila tudi dostop do Jadranskega morja. Obenem je dedoval vso obsežno posest drugih izumrlih vej rodovine Walsee. (Valvasor, 1689, XI., 608; Huber, 1865, 168, 170; Kronos, 1896, 5–16; Doblinger, 1906, 317, 333, 388–434, 561–563; Jurković, 2005). Na svojih južnih posestih je sicer živel samo občasno in glavno rezidenco je imel v Linzu.

⁵ Cf. Höfler, 2013, 197; Bradanović, 2017, 116.

Po smrti so ga pokopali v družinski grobnici v spodnjeavstrijskem samostanu Säusenstein (Doblinger, 1906, 405, 432, 433). Na območjih Istre in Reke je njegovo ime povezano z nekaterimi gradnjami (Bradanić, 2017, 119, 123; Višnjić, 2018, 97), a pri tem ni ugotovljeno, ali je bil dejansko njihov pobudnik. Po smrti ga je kot gospodar na Premu in na vseh drugih številnih njegovih posestih nasledil sin Rajnpreht IV. (III.) (okoli 1407–1450), ki je izšel iz zakona s Katarino Devinsko in ki je bil od leta 1440 vrhovni maršal Avstrije, tako kot njegov oče pa je opravljal tudi delo gornjeavstrijskega deželnega glavarja. Prav tako kot očeta so ga pokopali v Säusensteinu. (Doblinger, 1906, 399, 430–455, 565; Bradanić, 2017, 116; cf. Baucer, 1991, 333). Njegovo posest sta dedovala sinova Wolfgang V. († 1466) in Rajnpreht V. (IV.) († 1483), ki sta v glavnem živela na dvoru cesarja Friderika III. Wolfgangu so z delitvijo posesti leta 1464 pripadli mesto Reka, kaštela Veprinac in Moščenice, mesto Kastav z mitnico v Klani, grad Gotnik ter gospostvo Šembije in to posest je z oporoko zapustil cesarju Frideriku III. Rajnpreht je dobil Devin, Štivan, Senožeče in Prem ter te posesti med letoma 1470 in 1472 pod pritiskom prodal cesarju Frideriku III.⁶ Wolfgang je umrl na svojih južnih posestih in najverjetneje so ga pokopali v avguštinskem samostanu na Reki.⁷ Rajnprehta so pokopali ob njegovih prednikih v samostanu Säusenstein (Doblinger, 1906, 456–497, 567; Jurković, 2005; Nared, 2009, 78, 280; Kosi, 2018, 132–133).

Leta 1463, ko je izbruhnil spor med Beneško republiko in Habsburžani, so beneške čete zasedle gospostvo Novi grad, ki je mejilo na premsko gospostvo. Novi grad je ostal beneški do leta 1509 in do takrat je imel Prem vlogo gradu na meji med habsburškimi in beneškimi ozemlji (Sapač, 2007, 86).⁸ Po letu 1472 je bil Prem poldrugo stoletje deželnoknežja komorna posest, za katero so skrbeli deželnoknežji oskrbniki oziroma zastavni imetniki. Od konca 14. pa vsaj do sredine 16. stoletja so bili na Premu in tudi na sosednjem Gotniku gradiščani Devinskih, Walseejev in nato Habsburžanov iz vrst rodovine Oberburg.⁹ Leta 1433 je kot walseejski oskrbnik Prema izpričan Janez Oberburg (Kosi, 2018, 122, 175). Valvasor navaja, da je bil leta 1499 gradiščan na Premu Wolfgang pl. Oberburg, leta 1521 pa Bernardin pl. Raunach († po 1525) (Valvasor, 1689, XI., 39). Raunach je Prem najverjetneje enako kakor Rašpor v Istri prejel leta 1508, potem ko je skupaj s četami grofa Krištofa Frankopana pregnal Benečane, ki so grad z velikim delom Krasa in Brkinov vred

6 Našteta gospostva so takrat priključili deželi Kranjski (Kos, 1954, 46–47, 50–51, 240–250; Höfler, 2013, 197).

7 Morda je Wolfgang V. Walsee zadnji dve leti svojega življenja preživel na gradu Gotnik. Cf. Doblinger, 1906, 477.

8 Cf. Darovec, 2008, 86; Dugački & Regan, 2018, 170, 172; Kosi, 2018, 131.

9 Na zunanjsčini prezbiterija leta 1868 zgrajene župnijske cerkve na Premu je vzdana kamnita plošča z grbom rodovine Oberburg in letnico 1633, ki je nekoč pokrivala vhod v grobnico v predhodnici sedanje cerkve. Ploščo so leta 1867 deloma preklesali in jo opremili z novim napisom. V zgornjem delu se je okoli grba ohranil stari napis, iz katerega je mogoče razbrati, da je bila rodovina Oberburg pobudnica gradnje cerkve v prvi polovici 17. stoletja. Vse kaže, da so člani rodovine Oberburg v tistem obdobju kot oskrbniki živeli na gradu Prem.

Sl. 5

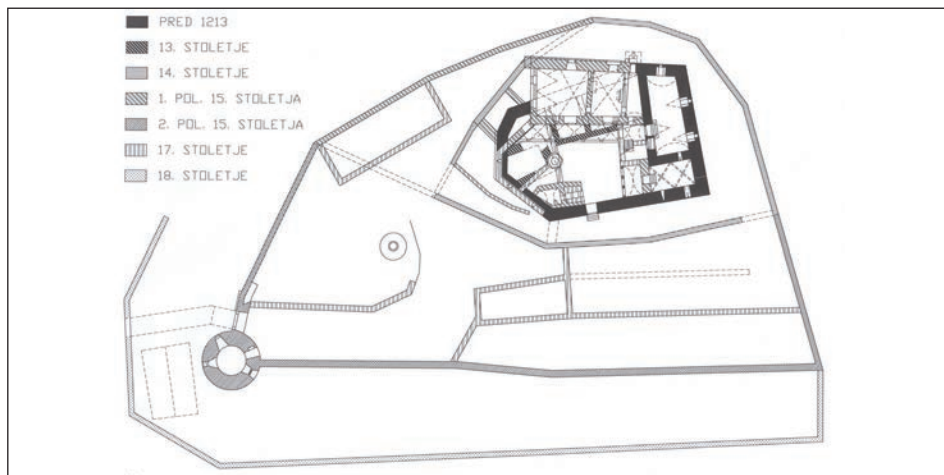

Sl. 6

Sl. 5: Grajsko jedro s severovzhodne strani (Igor Sapač, 2018). Sl. 6: Grajsko jedro z jugozahodne strani (Igor Sapač, 2018).

zavzeli ob izbruhu vojne z Avstrijo leta 1508.¹⁰ Benečani so Prem zavzeli konec aprila 1508, tako kot številne druge bližnje gradove spomladi tistega leta (Pavlin, 2017, 61; Kosi, 2018, 145). Na začetku junija so cesarski vojaki pod vodstvom grofa Frankopana in postojnskega glavarja Bernardina Raunacha Prem in sosednji Šilentabor znova zavzeli, ju požgali, izropali ter spremenili v pustoto (Simoniti, 2010, 120; Pavlin, 2017, 61; Kosi, 2018, 146). Leta 1526 je kot deželnoknežji oskrbnik na Premu izpričan Bernardinov sin Martin (II.) Raunach (Kosi, 2018, 199, 217). Leta 1597 je kot zastavni gospod na Premu omenjen Andrej Raunach, sin Jakoba Raunacha. V rokah rodovine Raunach grad ostal do začetka 17. stoletja (Smole, 1982, 388; Golec, 2006, 379–380). A še pred tem se je med člane rodovine Raunach za nekaj časa vrnil Jurij Haller s Planine na Notranjskem, ki je kot zastavni gospod deželnoknežje posesti Prem omenjen leta 1567 (Leinmüller, 1865, 68). Haller je na gradu zapustil sledove, saj je bil še v Valvasorjevem času nad vhodom v grad grb rodovine Haller (Valvasor, 1689, XI., 39). Morda se je Haller lotil nujene obnove leta 1508 razdejanega gradu. A obnovitvena dela v njegovem obdobju niso mogla biti prav obsežna, saj poročilo deželnoknežje reformacijske komisije iz leta 1574 navaja, da je grad pogorel in da še ni obnovljen (Golec, 2006, 379). Na začetku 17. stoletja oziroma pred letom 1605 je grad s poroko Ane Marije Raunach, hčerke Andreja Raunacha, z grofom Giovannijem Sforzo Porcia († 1639) prešel v last te vplivne plemiške rodovine. V njeni lasti je skupaj s Senožečami ostal vse do leta 1906 (Probszt-Ohstorff, 1971, 123 ss., 230; Smole, 1982, 388; Sapač, 2007, 110).

¹⁰ Cf. Nared, 2009, 165; Kosi, 2018, 152.

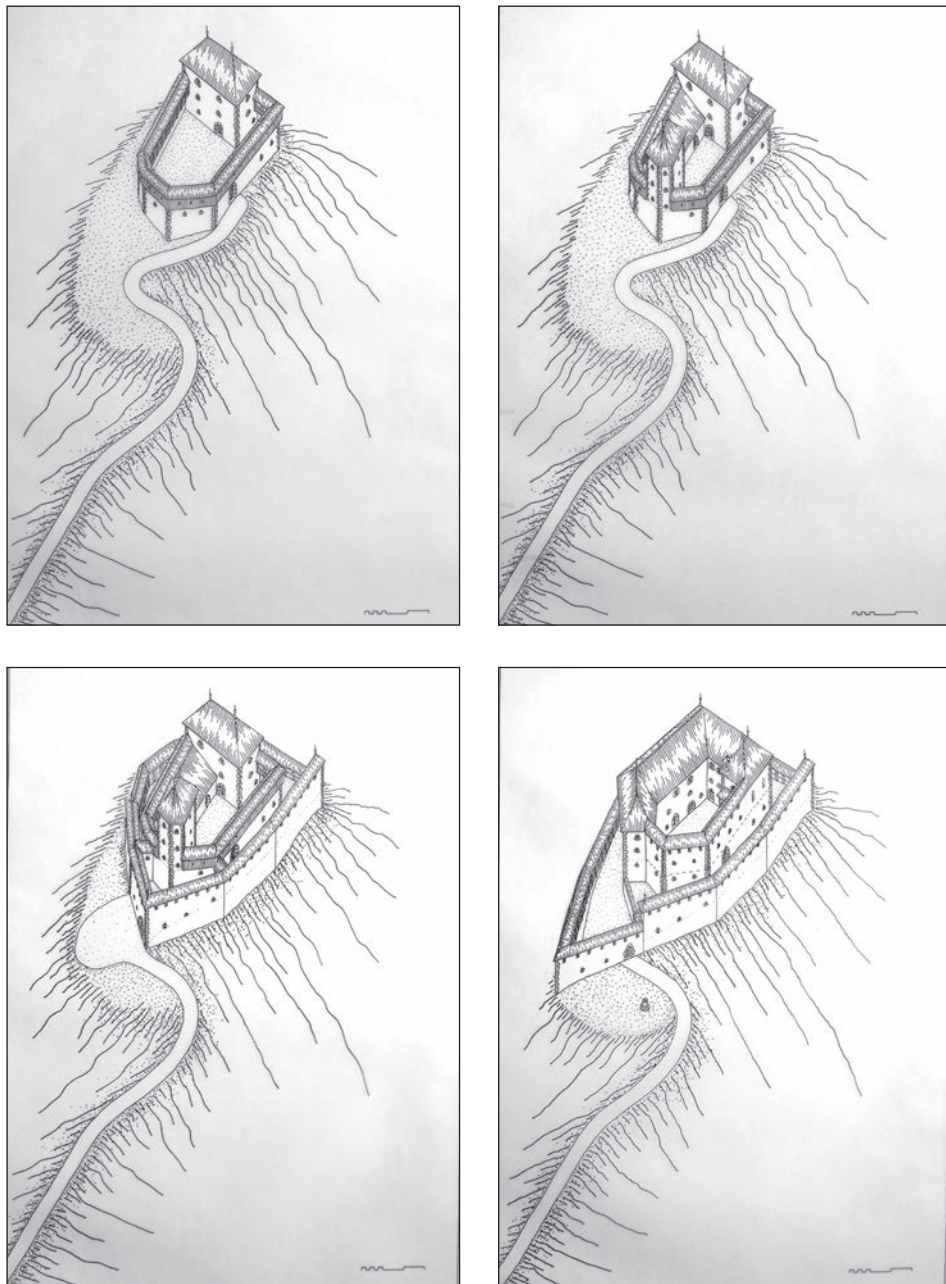

Sl. 7: Tloris grajskega kompleksa s šrafirano označenimi fazami stavbnega razvoja (Igor Sapač).

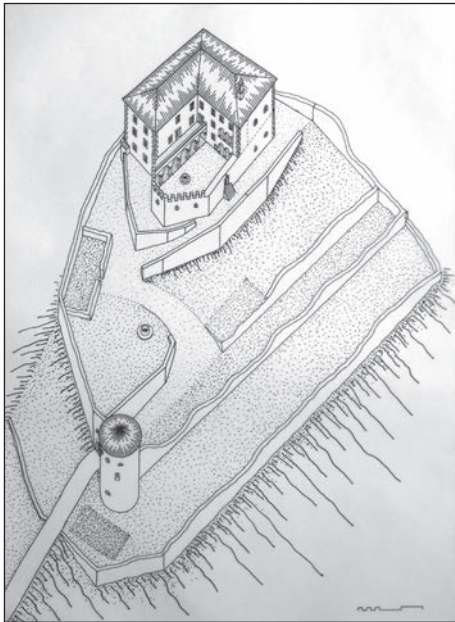
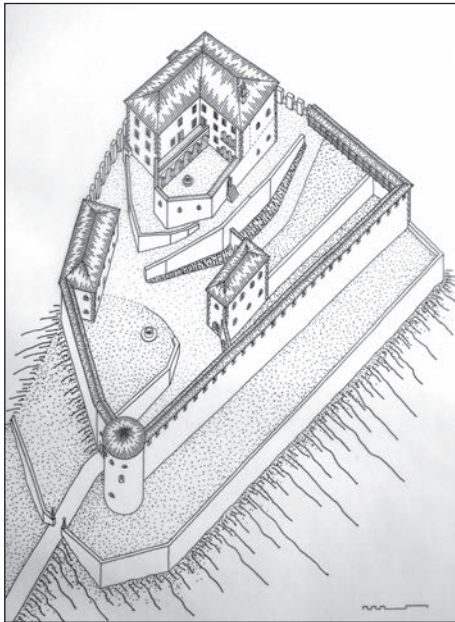
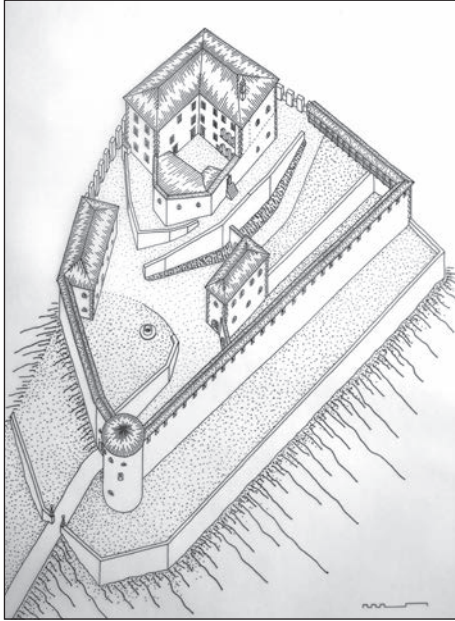
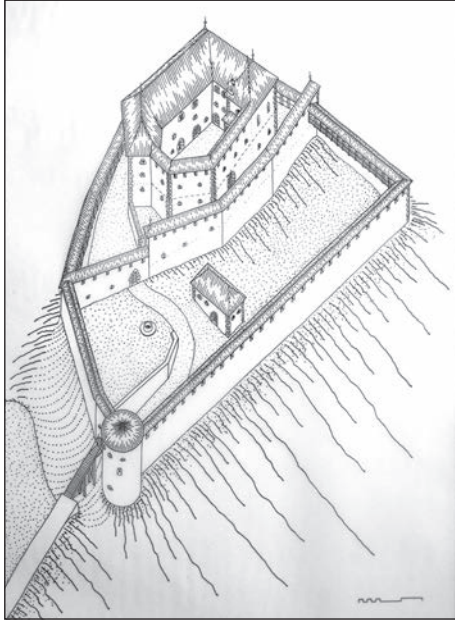
STAVBNA ZASNOVA GRADU V OBDOBJU PRED LETOM 1213

Na podlagi strukturne analize ohranjenih zidov in z upoštevanjem rezultatov arheoloških raziskav je mogoče ugotoviti, da je bila grajska zasnova v prvotni obliki, iz obdobja pred prvo omembo Prema leta 1213, dokaj skromna. Ta ugotovitev se sklada tudi s podatkom, da je bilo premsko gospostvo manjše od zemljiških gospostev Devin in Senožče. Prvotna zasnova se je prostorsko omejevala na sedanje grajsko jedro na vrhu vzpetine.¹¹ Od nje se je v okviru sedanjega grajskega jedra ohranila samo južna stranica dvoriščnega obzidja in severovzhodni del vzhodnega trakta. Analiza strukture zidave kaže, da je bil prvotni del vzhodnega trakta že na začetku dvonadstropen. Grad na Premu je imel v najzgodnejši obliki podobo značilne manjše obodne grajske zasnove, sestavljene iz dvonadstropne bivalne stavbe in obrambnega obzidja, ki je zapiralo notranje dvorišče. Obodni zidovi so bili debeli približno 1,8 m in zgrajeni iz pravilnih kvadrov lapornatega peščenjaka, položenega v izravnane plasti. Arheološke raziskave (Osmuk, 1984, 283–284; ZVKDS OE Nova Gorica, tipkopis Nade Osmuk, 2008) so pokazale, da

¹¹ Vsekakor je že v 13. stoletju morale obstajati tudi srednjeveško predgradje, ki pa ga doslej opravljene arheološke in stavbnogodovinske raziskave še niso mogle zanesljivo locirati. Najbolj verjetna se zdi domneva, da je predgradje s pomožnimi (lesenimi?) grajskimi poslopji in morda tudi z grajskim vrtom stalo zahodno oziroma jugozahodno od sedanjega grajskega jedra, ob dostopni poti do gradu. Morda je v sklopu prvotnega predgradja obstajala tudi cisterna za vodo, morda na lokaciji sedanje, saj so arheološke raziskave pokazale, da pred 17. stoletjem na notranjem grajskem dvorišču ni bilo cisterne oziroma vodnjaka. Sedanji grajski vodnjak na notranjem dvorišču je nastal šele med temeljito obnovo gradu okoli leta 1930. Malo je verjetno, da srednjeveški grad ne bi imel lastne oskrbe s pitno vodo vsaj na območju predgradja.

Sl. 8: Aksonometrične risbe s prikazom stavbnega razvoja gradu pred letom 1213, v 13. stoletju, 14. stoletju in v prvi polovici 15. stoletja (Igor Sapač).

Sl. 9: Aksonometrične risbe s prikazom stavbnega razvoja gradu pred letom 1508, v 17. stoletju, 18. stoletju in v prvi polovici 20. stoletja (Igor Sapač).

je bila prvotna severna stranica obodnega obzidja pozneje podrtja in da je potekala približno diagonalno glede na sedanjo talno ploskev mlajšega severnega trakta. Zahodna stranica obzidja je bila postavljena približno vzporedno z bivalno stavbo in je bila skoraj za polovico daljša od sedanjega tanjšega obzidja na zahodni strani notranjega grajskega dvorišča. V poteku je bila malce zalomljena. Jugo-zahodni vogal dvorišča je bil – tako kot še danes – poševno prirezan in zamejen z diagonalno postavljeno kratko jugozahodno obzidno stranico, ki je bila enkrat debelejša od sedanjega obzidja. Talna ploskev prvotne grajske zasnove torej ni bila pravokotna, kakor, denimo, pri sosednjih gradovih Senožeče, Postojna ali Gotnik, zgrajenih v 12. oziroma 13. stoletju, marveč so iz osnovnega pravokotnika z merami približno 22×33 m izpeljali nepravilno poligonalno oziroma sedmerostranično talno zasnovo.¹² O prvotni višini obodnega obzidja je mogoče sklepati po položaju mlajšega vogalnega kamna z vklesano gotsko rozeto, ki kaže, da je romansko obzidje segalo samo do nivoja tal sedanjega prvega nadstropja. Sledovi morebitnih cin vrh obzidja niso vidni. Upošteva se ustrezne analogije manjših romanskih gradov s sedanjega slovenskega prostora se zdi najbolj verjetno, da je bilo obodno obzidje na Premu na vrhu sprva opremljeno z lesenim zastrešenim obrambnim hodnikom. Žal je o tem mogoče zgolj domnevati, saj so vrhnji del južnega obodnega obzidja pozneje nadzidali, severni in zahodni del obzidja pa so do temeljev podrti ter nadomestili z novim severnim traktom oziroma z novim zahodnim obzidjem. Tudi prvotni prehod skozi obodno obzidje se ni ohranil. Upošteva se rezultate arheoloških raziskav in ustrezne analogije je mogoče sklepati, da je bil na lokaciji sedanjega novoveškega vhoda v grajsko jedro, v južni obzidni stranici. Najverjetneje je bil preprosto romansko oblikovan.¹³ Obodno obzidje je bilo sprva gotovo predrto z ozkimi pokončnimi pravokotnimi strelnimi linami, ki so imele navznoter lijakasto razširjeno ostenje.¹⁴ Na južni stranici obzidja je ohranjena ena takšna zazidana lina, vendar ni mogoče z gotovostjo ugotoviti ali je nastala hkrati z obzidjem, saj je postavljena v osi obočne pole mlajšega gotskega oboka pritličnega prostora v notranjščini in njeno ostenje na zunanji fasadi je sestavljeno iz kosov apnenca, ne pa iz lapornatega peščenjaka.

Nekaj značilnih prvotnih stavbnih členov se je ohranilo v zidovju bivalne stavbe, ki je prav tako kakor obodno obzidje v celoti zgrajena iz blokov lapornatega peščenjaka in se je brez bistvenih sprememb v osnovni strukturi zidovja ohranila v sestavu sedanjega vzhodnega grajskega trakta. Zasnovana je na trapezasti talni

12 Vse kaže, da je imel podobno osnovno talno zasnovo bližnji grad Karstberk, ki je najverjetneje nastal približno takrat kot Prem. Cf. Sapač, 2007, 66–71. Prvotno talno zasnovo gradu Prem je mogoče dovolj dobro primerjati tudi s prvotnima talnima zasnovama gradu Celje na Štajerskem in Momjan v Istri, ki sta nastala v 13. stoletju.

13 Za primerjavo lahko služita prvotni pravokotni glavni portal gradu Petrapilosa iz 12. stoletja in prvotni polkrožno zaključeni glavni portal gradu Momjan iz 13. stoletja. Cf. Višnjič, 2018, 213, 248, 261.

14 Tovrstne line so v okviru srednjeevropske grajske arhitekture v 12. in 13. stoletju zelo pogoste. V bližini Prema so ohranjene na istrskih gradovih Pazin in Momjan in jih je okvirno mogoče datirati v 13. stoletje. Cf. Višnjič, 2018, 129, 247.

Sl. 10

Sl. 11

Sl. 10: Prezentirani odkopani ostanki zidov na zahodni strani grajskega jedra (Igor Sapač, 2018). Sl. 11: Struktura kamnite zidave na južni steni vzhodnega trakta grajskega jedra (Igor Sapač, 2018).

Sl. 12: Struktura kamnite zidave na vzhodni fasadi grajskega jedra (Igor Sapač, 2018).

Sl. 13 in 14: Struktura kamnite zidave na severovzhodnem vogalu grajskega jedra (Igor Sapač, 2018).

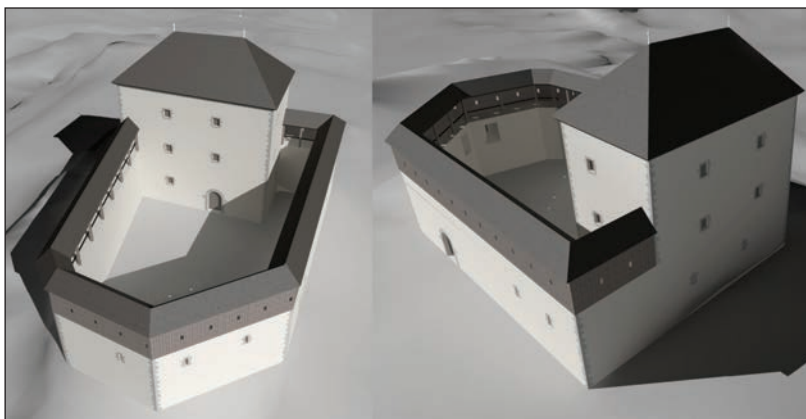
Sl. 15: Pogled na grad s severovzhodne strani okoli leta 1213. Poskus rekonstrukcije (Urša Kogelnik).

ploskvi, ki se približuje pravokotniku v izmeri 8×15 m.¹⁵ Struktura plastovite zidave na zunanjšini je primerljiva z zidavo obodnega obzidja istrskih gradov Petrapilosa (12. in 13. stoletje) in Momjan (13. stoletje) (Višnjić, 2018, 191, 247). Severovzhodni vogal je tako kakor jugovzhodni vogal obodnega obzidja sestavljen iz grbaste obdelanih vogalnih kamnov (Schicht, 2011, 185).¹⁶ Oblika in položaj kamnitih blokov na severovzhodnem vogalu potrjujeta ugotovitev, da je bila bivalna stavba že na začetku dvonadstropna. Vendar pa struktura zidave na zunanjšini tudi kaže, da je bila prvotna bivalna stavba sprva za približno 1 m nižja od sedanjega vzhodnega grajskega trakta in da so zidovje najverjetneje nadzidali šele v novem veku, v 17. stoletju. Nadzidava je bila morda povezana s postavitvijo nove strešne konstrukcije. Sprva je imela streha najverjetneje bolj strm naklon in pokrita je bila s kamnitimi ploščami ali z lesenimi deščicami.¹⁷ Notranjščino, ki je bila sprva morda predeljena z lesenimi prečnimi stenami, so v obeh nadstropjih osvetljevala manjša preprosta pravokotna okna z okvirji iz lapornatega peščenjaka, od katerih sta se dve v zazidani obliki ohranili na vzhodni fasadi.¹⁸ Položaj oken dokazuje, da se etažni nivoji bivalne stavbe nikoli niso bistveno spremenili. Pritličje bivalne stavbe so osvetljevale ozke pravokotne line; sled ene je vidna na območju mlajšega preboja v južni steni. V pritličnem prostoru sta na južni in na severnem delu zahodne stene vidna tudi zazidana loka, ki sta postavljena nizko nad tlemi in sta glede na strukturo zidave nastala hkrati z zidovjem prvotne bivalne stavbe. Njuna pozicija nizko nad tlemi oziroma naravnim skalnim terenom in temelji kaže, da so ju zgradili kot statična razbremenilna loka nad nestabilnim drsečim terenom in ne morda kot vhoda v pritlični del bivalne stavbe. Z njima so premostili neraven naravni skalnati teren in takoj po njuni postavitvi so s kamnitimi bloki zapolnili odprtini pod nima.¹⁹ Lok na steni proti dvopolnemu pritličnemu obokanemu prostoru ob jugovzhodnem vogalu obodnega obzidja dokazuje, da so prostor ob vogalu prizidali sekundarno; če bi južni prostor nastal že hkrati s pritličjem bivalne stavbe bi najverjetneje lok zgradili v višji poziciji in mu tako dali še funkcijo prehoda.

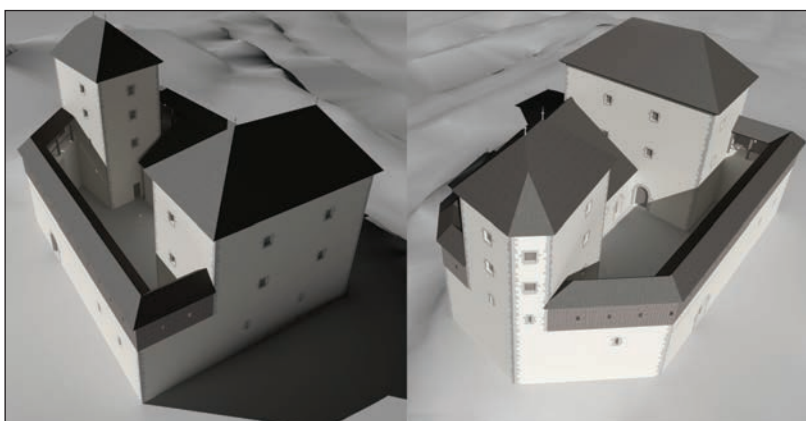
-
- 15 Talna ploskev je proporcionalno usklajena z velikostjo obzidanega dvorišča in je primerljiva z velikostjo talnih ploskev bivalnih stavb drugih bivalnih romanskih grajskih stavb na tem območju. Talna ploskev je manjša od npr. talne ploskve prvotne bivalne stavbe na štajerskem gradu Podsreda (10×20 m) iz 12. stoletja in večja od dokumentirane talne ploskve prvotne bivalne stavbe na gradu Momjan v Istri ($5,5 \times 13$ m).
 - 16 Motiv je v slovenskem gradivu redek. Na območju južne Nemčije in Avstrije so grbasti kvadri povezani z monumentalno visokosrednjeveško profano arhitekturo in s poudarjanjem plemiške veljave. V večjem številu se pojavijo okoli leta 1200 in so zelo uveljavljeni skozi celotno 13. stoletje (Schicht, 2011). Na jugovzhodnem vogalu so nad gotsko rozeto najverjetneje med gotsko prezidavo gradu ponovno uporabili starejše grbaste kvadre, ki so jih kombinirali z gladkimi kvadri iz apnenca in ki so jih morda vzeli iz prvotnega jugovzhodnega vogala v prvem in drugem nadstropju bivalne stavbe.
 - 17 O srednjeveški obliki grajske strehe je mogoče domnevati tudi na osnovi upodobitev srednjeveških gradov s strmimi strehami v ozadju figuralnih prizorov na freskah v cerkvah v Beramu (okoli 1474), Hrastovljah (okoli 1490), Gradišču pri Divači (okoli 1490) in Draguču (okoli 1529). Cf. Fučić, 1963, 52, 53, katalog 17, 26; Höfler, 1997, 89–98.
 - 18 Primerljiva okna iz 13. stoletja so dokumentirana na gradu Petrapilosa v Istri. Cf. Višnjić, 2018, 191, 217.
 - 19 Primerljivi srednjeveški razbremenilni loki so se ohranili na gradovih Planina pri Sevnici, Celje in Negova v Slovenskih goricah.

PRVA ŠIRITEV GRADU V 13. STOLETJU

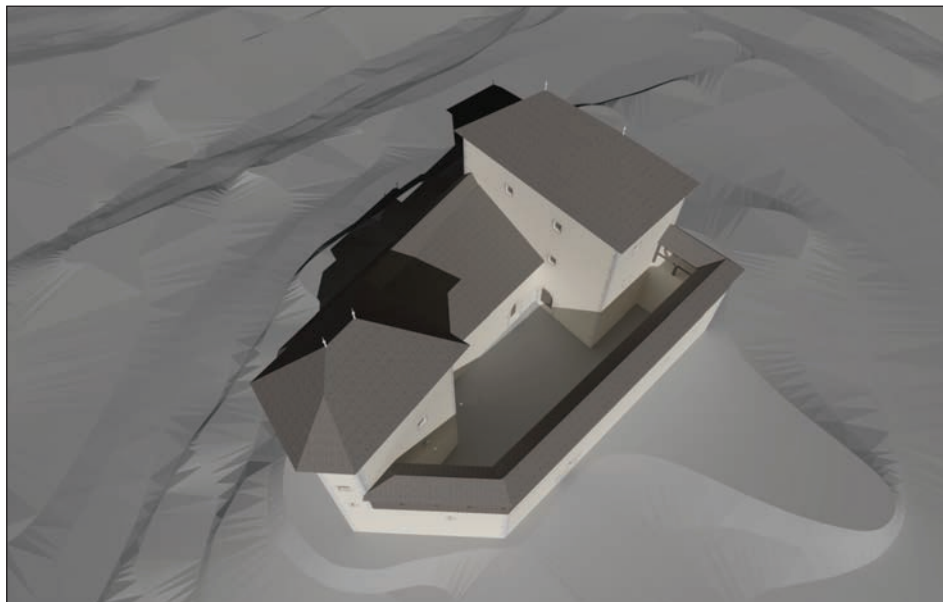
Razmeroma majhna površina notranjih prostorov gradu in po drugi strani njegov čedalje večji pomen sta že zgodaj terjala gradbene širitve. Nova poslopja so nastala z naslonitvijo na notranjo stran prvotnega obodnega obzidja. Arheološke raziskave so na notranjem grajskem dvorišču razkrile sledove temeljev dveh ločenih na obzidje prislonjenih zidanih poslopij, ki so ju odstranili že pred 15. stoletjem, ko je namesto njiju nastal sedanji severni grajski trakt.

Sl. 16: Pogleda na grad iz zraka z zahodne in jugovzhodne strani okoli leta 1213. Poskus rekonstrukcije (Urša Kogelnik).

Sl. 17: Pogleda na grad iz zraka z jugovzhodne in zahodne strani sredi 13. stoletja. Poskus rekonstrukcije (Urša Kogelnik).

Sl. 18: Pogled na grad iz zraka z jugozahodne strani sredi 13. stoletja. Poskus rekonstrukcije (Urša Kogelnik).

Prvo poslopje so naslonili na severno stranico prvotnega obodnega obzidja. Pod sedanjim pritličnim dvoriščnim arkadnim hodnikom severnega trakta so arheološka izkopavanja razkrila ostanke treh zidov, na osnovi katerih je mogoče sklepati, da je bilo na severno stranico obodnega obzidja in na severni del zahodne dvoriščne stene prvotne bivalne stavbe prislonjeno pomožno poslopje z dvema različno velikima vzporednima notranjima prostoroma. Vsi trije zidovi so bili razmeroma tanki, njihovi temelji pa slabo grajeni iz apnenca. V notranjščini nekdanjega poslopja so raziskave razkrile netlakovano površino z ostanki preprostega ognjišča, kar kaže, da je poslopje vsaj občasno služilo tudi bivalnim potrebam. Zaradi odsotnosti drobnega gradiva med arheološkimi raziskavami poslopja ni bilo mogoče časovno natančneje opredeliti (ZVKDS OE Nova Gorica, tipkopis Nade Osmuk, 2008). Na osnovi razmeroma tankih (80 cm) in slabo grajenih zidov je mogoče sklepati, da je bilo poslopje nizko, najverjetneje zgolj pritlično. Primerjati ga je mogoče z dokumentiranimi nekdanjima pomožnima posloppema iz 13. stoletja na gradovih Podsreda in Celje. Tovrstna poslopja, v katerih so pogosto umestili glavno grajsko kuhinjo,²⁰ so zaradi funkcionalnih potreb največkrat postavili kmalu po dokončanju obodnega obzidja in glavnega bivalnega poslopja. Zato je najbolj verjetna domneva, da je pomožno poslopje nastalo še pred koncem 13. stoletja.

²⁰ Smiselna je primerjava s prvotno kuhinjo v srednjeveškem jedru gradu Negova v Slovenskih goricah.

Ob notranji strani zahodnega vogala obodnega obzidja so arheološke raziskave razkrile skromne in nepovezane ostanke treh zidov, debelih približno 130 cm, ki so bili tako kakor obodno obzidje grajeni iz velikih blokov lapornatega peščenjaka in s kakovostnim maltnim vezivom. Ostanka dveh zidov sta bila z dokumentirano cezuro naslonjena na zahodno in jugozahodno obodno zidovje. Odkrite ostanke je mogoče z obodnim zidovjem povezati v pregledno talno ploskev peterokotne oblike oziroma pravokotne oblike z navzven zalomljeno zahodno stranico (ZVKDS OE Nova Gorica, tipkopis Nade Osmuk, 2008). Tako rekonstruirana talna ploskev meri v dolžino 9,5 m in v širino 6,4 m. Struktura zidave odkritih ostankov zidov kaže, da so pripadali neki stavbi, ki ni mogla nastati prav dosti za obodnim obzidjem. Debelina dokumentiranih zidov, njihov položaj ob najbolj izpostavljenem vogalu obodnega obzidja in velikost rekonstruirane talne ploskve kažejo, da je tam najverjetneje stal visok srednjeveški grajski obrambni stolp – bergfrid iz obdobja pred koncem 13. stoletja, ko je v srednjeevropskem prostoru nastalo največ tovrstnih stolpov. Potencialnim sovražim napadom najbolj izpostavljena stran stolpa je bila oblikovana kot klin. Po analogijah smemo domnevati, da je imel stolp štiri ali pet etaž in vhod na dvorišni strani, v prvem nadstropju ali še višje.²¹ Spodnje etaže so osvetljevale ozke pravokotne line, zgornje etaže pa manjša pravokotna okna oziroma na vrhu cine. Z dodanim stolpom, ki so ga postavili na najvišji točki grajskega kompleksa, je prvotna zasnova pridobila arhitekturno monumentalnost, dodatno obrambno sposobnost, simbolni pomen in dodatne notranje prostore.²² Natančnejša datacija domnevnega stolpa na Premu glede na skromnost odkritih ostankov ni mogoča. Utemeljena je domneva, da je bila njegova gradnja povezana tudi z osamosvajanjem Devinskih od oglejskega patriarhata v 13. stoletju.

DODATNO UTRJEVANJE GRADU V 14. STOLETJU

Razmeroma zgodaj so grad okrepili še z zunanjim obrambnim obzidjem, ki je dokaj tesno koncentrično obdalo grajsko jedro. Obzidje je sedaj na vseh straneh skoraj do tal podrto, a v svojem poteku še skoraj v celoti razpoznavno. Nekoliko nejasen je samo potek na jugozahodni strani, kjer so obzidje med poznejšimi širitvami povsem odstranili. Severna stranica novega obzidja je potekala približno vzporedno s severno stranico prvotne obodne grajske zasnove in je bila od nje oddaljena največ 8 m. Južna stranica obzidja je najverjetneje stala na lokaciji sedanjega obnovljenega kamnitega eskarpnega zidu pred vhodom v grajsko jedro. Severna stranica obzidja je imela po upodobitvi v knjigi skic za Valvasorjevo Topografijo Kranjske (Valvasor,

21 Smiselna je primerjava s stolpom gradu Momjan iz 13. stoletja; postavljen je na približno kvadratni talni ploskvi v izmeri 6,6 × 6,6 m in ima proti dvorišču v pritličju samo 1 m debele zidove. Visok je skoraj 15 m in ima na vrhu cine. Cf. Višnjič, 2018, 221, 247.

22 V slovenskem prostoru je dokumentiranih več primerov, ko so v 12. in 13. stoletju z dodajanjem novih stolpov – bergfridov dopolnili starejše obodne zasnove. Značilni primeri so gradovi Podsreda, Šoštanj, Zovnek, Rihemberk ali Lož. V Istri je značilen primer grad Petrapilosa, ki je prav tako v drugi fazi gradbenega razvoja na notranji strani obodnega obzidja dobil nov glavni grajski stolp. Cf. Višnjič, 2018, 203.

2001, slika 28) na vrhu cine z dekorativnimi zaključki v obliki lastovičjih repov, ki so bili v poznem srednjem veku značilni zlasti na severnoitalijanskih območjih. Vsekakor je verjetno, da je imelo obzidje že od začetka na vrhu cine.²³ Na najbolj izpostavljeni severozahodni strani je bilo novo obzidje debelo kar poldrugi meter. Na temelje tega dela zidu, ki se je prislanjal na zaključek zahodnega zidu notranjega dvorišča, so naleteli med arheološkimi raziskavami in so sedaj prezentirani na terenu. Ker so ostanki zunanjšega obzidja skromni, zaraščeni in v veliki meri obnovljeni, ni mogoča analiza strukture prvotne zidave. Natančnejše datiranje bi bilo mogoče z nadaljevanjem arheoloških raziskav na območju grajskega medzidja. Glede na analogije²⁴ je povsem utemeljena domneva, da je zunanje obzidje stalo že v zgodnjem 14. stoletju. Morda so ga zgradili, ko so se po 13. stoletju dogajala nasprotja med goriškim Švarcenekom in devinskim Premom (Kosi, 2018, 37, 42). Vsekakor je nastalo še pred nadaljnji širitvami gradu v zgodnjem 15. stoletju in ga je treba povezovati z Devinskimi. Grad je v 14. stoletju, če že ne prej, dobil tudi kapelo; prvič je posredno izpričana z omembo kaplana leta 1366 (Höfler, 2001, 179). V stavbni zasnovi kapele iz časa pred 15. stoletjem doslej ni bilo mogoče identificirati. Zgolj ugibati je mogoče ali je bila v prvotni bivalni stavbi ali pa v domnevem visokem obrambnem stolpu.

PREZIDAVE IN ŠIRITVE GRADU OD POZNEGA 14. STOLETJA DO ZADNJE TRETJINE 15. STOLETJA

Novo veliko poglavje srednjeveške gradbene zgodovine premskega gradu se je začelo, ko so izumrle Devinske nasledili Walseejci. Takrat so grajsko stavbo temeljito prenovili in povečali v gotskih oblikah. Po doslej opravljenih stavbno-zgodovinskih in arheoloških raziskavah je mogoče sklepati, da so bili takratni gradbeni posegi usmerjeni predvsem na grajsko jedro. Dokaj skromna prvotna bivalna stavba je v tistem obdobju postala dokončno pretesna. Majhno in s pomožnimi objekti prenapolnjeno dvorišče ni omogočalo gradnje novih dodatnih stavbnih traktov. Zato so podrli prvotno severno stranico romanskega obodnega obzidja, skupaj z njo pa tudi nanjo prislonjeno pomožno stavbo in domnevni visoki obrambni stolp na zahodni strani notranjega grajskega dvorišča. Stolp so morda podrli zaradi težav s temelji na spolzkem lapornatem terenu. Zgolj ugibati moremo ali so grad pred obsežnimi gradbenimi deli prizadeli tudi vojaški spopadi in/ali požari zaradi udarov strel.

Podrto severno stranico obodnega obzidja in pomožno stavbo so nadomestili z novim dvonadstropnim severnim traktom, ki je zasedel tudi del površine severnega medzidja in s katerim se je stanovanjska površina gradu več kot podvojila. Od prvotnih

23 Cine na zunanjem obzidju iz 14. stoletja so v bližini dokumentirane na gradu Petrapilosa (Višnjič, 2018, 197).

24 Smiselna je primerjava z gradovi Celje, Waldenberg pri Radovljici in Petrapilosa v Istri, ki so zunanja obzidja dobili v drugi polovici 13. stoletja oziroma v 14. stoletju. Cf. Višnjič, 2018, 197, 204–218.

Sl. 19

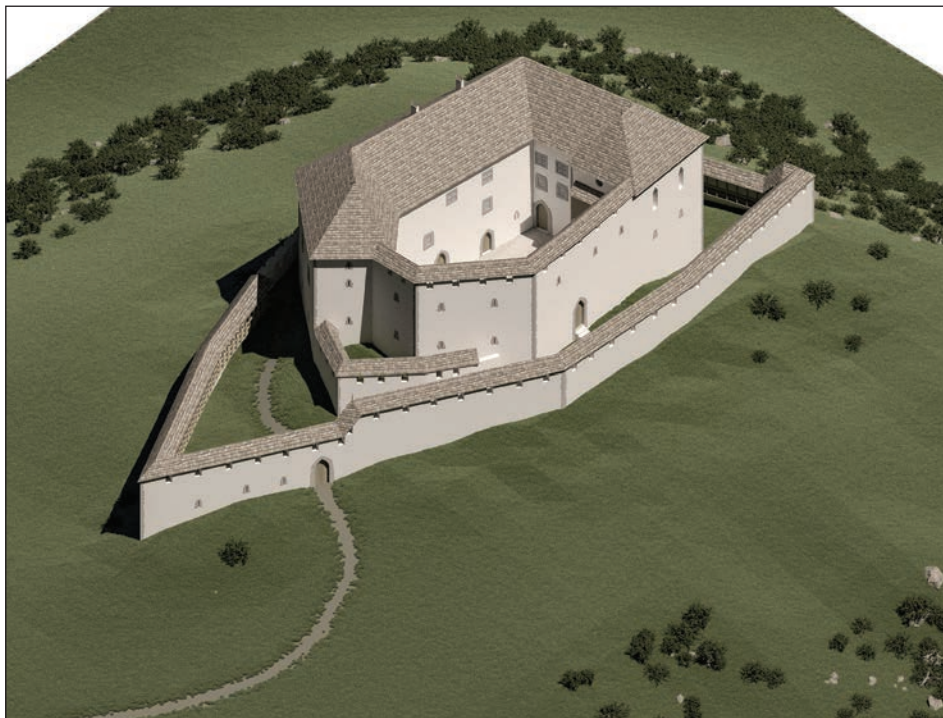
Sl. 20

Sl. 19 in 20: Fragmenti gotskih stavbnih členov na nekdanji dvoriščni fasadi prvotne romanske bivalne stavbe (Igor Sapač, 2018).

stavbnih členov sta se na tem traktu v pritličju na dvoriščni steni ohranili pravokotni gotski okenci s poševno prirezanimi kamnitimi zunanjimi ostenji. V nadstropjih in na severni fasadi se prvotni stavbni členi zaradi poznejših predelav niso ohranili. Severno fasado so v 17. stoletju – najverjetneje zaradi posledic požara in dolgotrajnega propada v 16. stoletju – v celoti obzidali z novim zunanjim zidnim plaščem²⁵ in takrat so odstranili oziroma zakrili tudi vse prvotne gotske stavbne člene. Analizo strukture prvotne zidave v glavnem onemogočajo ometi na zunanjščini in v notranjščini. Na severozahodnem vogalu so tako kakor na jugozahodnem vogalu vidni neometani vogalni kamni, ki so nastali hkrati z novoveško obzidavo severne fasade; takrat so odstranili tudi prvotni srednjeveški severozahodni vogal, ki je stal 1 m zahodno od sedanjega. Arheološka izkopavanja so razkrila, da je sedanja zahodna fasada severnega trakta postavljena nad starejšim zidom,²⁶ ki pa je nastal po odstranitvi prvotnega

25 Novoveška obzidava je homogena in ne kaže sledov prezidav.

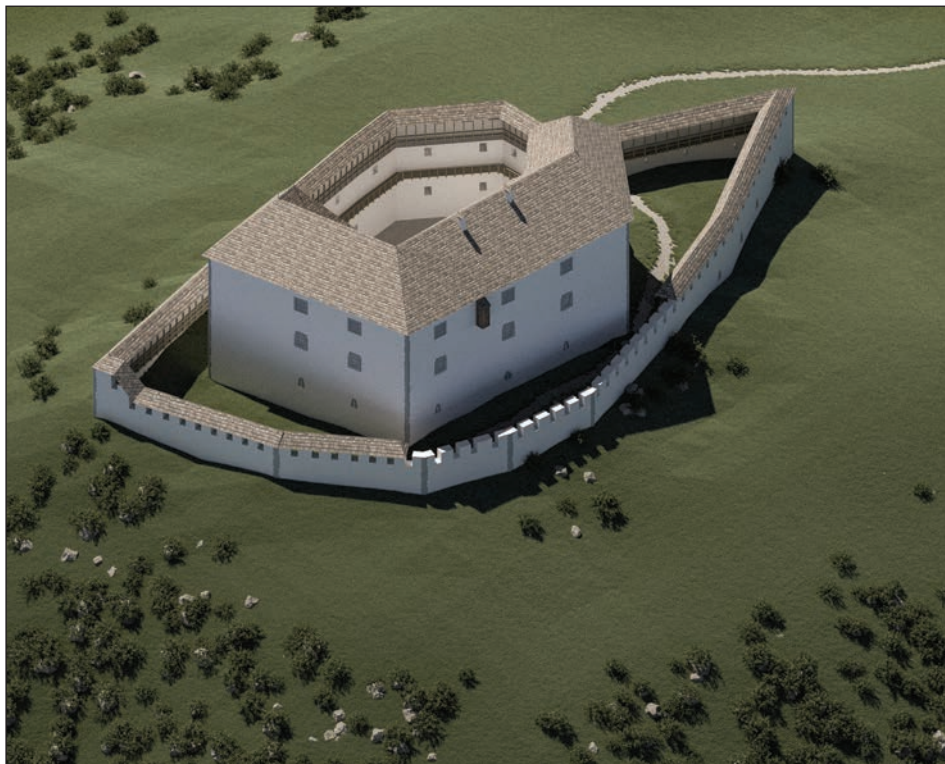
26 Ostanek tega zidu je sedaj prezentiran na terenu.

Sl. 21: Pogled na grad iz zraka z jugozahodne strani sredi 15. stoletja. Poskus rekonstrukcije (Anej Lešnik).

romanskega obodnega obzidja. Gotski severni trakt sprva torej ni imel sedanjega zahodnega fasadnega zidu, ki je nastal šele med obnovo v 17. stoletju.²⁷ Arheološka izkopavanja so tudi pokazala, da so hkrati z gradnjo novega severnega trakta zgradili tudi njegov manjši severozahodni podaljšek, ki je bil postavljen diagonalno nanj in ki glede na razmeroma tanke (90 cm) zidove, ni mogel biti višji od njega. Lokacija tega podaljška dokazuje, da so pred njegovo gradnjo odstranili domnevni glavni grajski stolp in da so ga zgradili z naslonitvijo na notranjo stran severozahodne stranice zunanjega grajskega obrambnega obzidja. Ker so morali zaradi gradnje severnega trakta in njegovega severozahodnega podaljška odstraniti del zunanjega obzidja, so gotovo že takrat zgradili tudi nov zahodni del obzidja; oblikovali so ga klinasto oziroma koničasto in z njim se je grajski kompleks podaljšal še bolj proti zahodu, do skrajnega zahodnega konca vrha grajske vzpetine oziroma do lokacije poznejšega novoveškega gospodarskega poslopja.

27 Sedanji prostor z glavno grajsko dvorano v nadstropjih je bil v 15. stoletju torej na zahodu daljši in je imel najverjetneje peterokotno talno ploskev.

Sl. 22: Pogled na grad iz zraka s severovzhodne strani sredi 15. stoletja. Poskus rekonstrukcije (Anej Lešnik).

Hkrati z gradnjo novega severnega trakta so temeljito preoblikovali tudi prvotno romansko bivalno stavbo. Na njeni dvoriščni fasadi so v pritličju vzdali šilastoločni gotski portal, v prvem nadstropju večje pravokotno poznogotsko okno z bogato profiliranim ostenjem, kamnitim delilnim križem in vklesanim kamnoseškim znakom (Klemenčič, 2008, 218), v drugem nadstropju pa manjše pravokotno poznogotsko okno s preprosteje profiliranim ostenjem in brez kamnitega križa.²⁸ Romansko obodno zidovje na južni strani dvorišča so nadzidali do vrha drugega nadstropja in mu dali značaj visokega ščitnega zidu; to kaže nastavek zidu ob mlajši arkadni loži v prvem nadstropju.²⁹ Na južni strani so romanski bivalni stavbi z naslonitvijo na jugovzhodni vogal obodnega zidu hkrati prizidali dvonad-

28 Največje okno v prvem nadstropju kaže, da je bila tam, poleg kapele, glavna grajska dvorana, v drugem nadstropju pa so bili najbrž spalní prostori.

29 Pravilna plastovita zidava iz blokov lapornatega peščenjaka na zunanjšini kaže, da so material za gradnjo obodnih zidov kapele morda dobili iz podrtega dela severnega in zahodnega romanskega obodnega zidu.

stropni stolpasti objekt z grajsko kapelo v vrhnjem delu. Vhod v kapelo so uredili preko lesenega mostovža, ki se je najverjetneje navezoval na prostore v prvem nadstropju romanske bivalne stavbe in na domnevne mostovže ob nadzidanem obodnem obzidju. Nova grajska kapela je obsegala višino dveh etaž in je imela tla v viši tal prvega nadstropja. Pod njo so uredili križnorebrasto obokan nizek prostor, ki je prav tako dobil dvopolno obočno shemo.³⁰ Kapela je dobila preprost pravokoten tloris in poudarili so jo z elegantnim obočnim sistemom, ki so ga v 17. stoletju sicer odstranili, a je gotovo obsegal dve kvadratni poli križnorebrastega oboka. Ta je slonel na okroglih služnikih s plastično oblikovanimi kapiteli. Zaradi vpetosti v starejšo stavbno strukturo kapela ni dobila posebnega oltarnega prostora. Osvetljena je bila skozi okenci na južni steni, ki sta bili sprva najverjetneje šilastoločno zaključeni in višji od sedanjih utilitarnih novoveških pravokotnih okenc. Značilno oblikovani kamnoseški deli, ki so označeni s številnimi kamnoseškimi znaki,³¹ kažejo, da so kapelo na Premu morda zgradili mojstri, ki so za Hermana II. Celjskega gradili samostansko cerkev v Lepoglavi na Hrvaškem. Ohranila sta se sklepna kamna prvotnega rebrastega oboka z vklesanima grboma Devinskih in Walseejev, kar kaže, da so jo zgradili po izumrtju Devinskih leta 1399, ko so posest prevzeli Walseejci. Grba rodovin je mogoče različno interpretirati: ali so Walseejci z dedovanjem devinskih posestev prevzeli tudi njihov grb ali pa devinski grb pravzaprav pripada ženi Reinprehta II., Katarini Devinski († 1435), s katero se je poročil leta 1406 (Peskar, 2005, 171–172, 244–245). Bolj verjetna je prva možnost.³²

Zdi se, da je imel najpomembnejšo vlogo pri preobrazbi romanskega gradu v reprezentativno utrjeno poznosrednjeveško plemiško rezidenco Rudolf I. Walsee († 1405), ki je dejanski gospodar gradu postal že takoj po smrti Huga VIII. Devinskega leta 1390 in je pozneje kot tržaški glavar do smrti v glavnem živel na območju med Devinom, Trstom in Reko. Po njegovi smrti so imeli tudi na gradbeni razvoj gradu vsekakor velik pomen tudi gradiščani iz vrst rodovine Oberburg, saj so se drugi pripadniki rodovine Walsee v teh krajih zadrževali samo občasno. Za Rajnprehta II. Walseeja je imel grad morda pomen kot rezidenca ob

30 Funkcija tega prostora ni pojasnjena. Morda je šlo za spodnjo kapelo, namenjeno grajskim poslom. Podobna situacija je v 14. stoletju dokumentirana na gradu Planina pri Sevnici; pod visoko rebrasto obokano gotosko grajsko kapelo so v pritličju uredili nizek obokan prostor.

31 Razvidnih je osem različnih znakov. Eden – kvadrat, iz katerega izhaja križ – je enak kot na bogato profiliranem poznogotskem okenskem okviru na nekdanji dvorišni fasadi prvotne bivalne stavbe. Cf. Peskar, 2005, 245; Klemenčič, 2008, 218.

32 Sklepnika z grboma Walseejev in Devinskih sta tudi na zvezdasto-mrežastem rebrastem oboku poznogotskega prezbiterija župnijske cerkve sv. Nikolaja v Pazinu, ki je nastal pod walsejsko upravo Pazina do leta 1441; Walsejski grb je nad glavnim oltarjem, Devinski grb pa je zahodno od njega. Okoli njiju so še številni drugi manjši sklepniki z grbi drugih plemiških rodovin (Šiklič, 2006, 33, 34, 41, 53, 54, 82, 84, 91). Grb Walseejev je ob nastanku fresk leta 1470 oziroma ob zadnjem restavriranju po prvi svetovni vojni na zgornjem in spodnjem pasu namesto črne barve dobil rdečo barvo ter zato sedaj zmotno učinkuje kot avstrijski grb. Devinski grb je ohranil prvotno barvno podobo in dokazuje, da je bil v avtentični obliki v uporabi še več desetletij po izumrtju Devinskih.

Sl. 23: Pogled na grad z dostopne poti na jugozahodni strani sredi 15. stoletja. Poskus rekonstrukcije (Anej Lešnik).

Sl. 24: Pogled obrambno obzidje z lesenimi hodniki v zahodnem grajskem medzidju sredi 15. stoletja. Poskus rekonstrukcije (Anej Lešnik).

poti do Reke, kjer je bil v avguštinski samostanski cerkvi sv. Hieronima pokopan tudi njegov tast Hugo VIII. Devinski.³³

Pri natančnejši časovni opredelitvi velike gotske predelave premskega gradu si je mogoče pomagati z analogijami iz istrskega prostora. Pravokotno tlorisno zasnovano kapele z dvema kvadratnima križnorebrasto obokanima polama in brez dodatnega oltarnega prostora je mogoče dobro primerjati s podružnično cerkvijo sv. Katarine v Lindarju blizu Pazina, ki je nastala pred letom 1409, ko so datirane freske v njeni notranjščini (Fučić, 1963, 29, katalog 10). Nadzidavo obodnega obzidja je mogoče primerjati z gradom Petrapilosa, kjer so prvotni nižji obodni zid iz 12. stoletja v 14. stoletju visoko nadzidali in ga na vrhu opremili z značilnimi cinami (Višnjic, 2018, 191). Pravokotni gotski okenci na dvoriščni fasadi severnega trakta je mogoče primerjati z okenci v prvem in drugem nadstropju južne fasade gradu Pazin, ki so datirana v zgodnje 15. stoletje (Višnjic, 2018, 131, 142). Profilacija okna v prvem nadstropju nekdanje gotsko preoblikovane dvoriščne fasade premskega gradu je dobro primerljiva s profilacijo dveh lin nad glavnim portalom in sekundarno zazidanega okenca v prvem nadstropju južne dvoriščne fasade gradu Pazin (Višnjic, 2018, 147, 152). Omenjene stavbne člene na gradu v Pazinu je mogoče datirati z vklesanim napisom na dveh kamnitih reliefnih trakovih nad uokvirjenimi kamnitimi grbi Walseejcev, Avstrije oziroma avstrijskih nadvojvod in Devinskih, vzidanimi nad glavnim portalom. Napis v gotski minuskuli je sicer deloma poškodovan, a še je mogoče razbrati: d(ie) hoch gepor(e)n v(nd) ed(ll) n h(e)rn paid prud(er) vo(n) w(alsee), (her Rein)precht v(nd) h(er) Frider(ich) // haben (dieses?) castel (gem?)awrt anno cccc v-o (Višnjic, 2018, 88, 97, n. 54). V prevodu: Viskorojena in plemenita gospoda brata pl. Walsee, gospod Rajnpreht in

33 Hugo VIII. Devinski je v oporoki leta 1390 dal zapisati, da želi biti pokopan »pri avguštincih v svojem mestu Reki« (Kosi, 2015, 415; Kosi, 2018, 91, 93). Njegov zet Rajnpreht II. Walsee je samostanu potrdil njegovo darovnico in poskrbel za obnovo samostanskega poslopja, zgrajenega okoli leta 1315 (Jurković, 2005). Domnevno so v času Rajnprehta II. Walseeja cerkvi prizidali dolgi kor (Bradanović, 2017, 119, 123). Njegov sin Rajnpreht IV.(III.) (okoli 1407–1450) je leta 1429 potrdil darovnico svojega deda Huga VIII. Devinskega (Jurković, 2005). Valvasor (Valvasor, 1689, XII., 104) navaja, da so grofje Walsee, ki jim je nekdanj pripadalo vse mesto, na Reki ustanovili tamkajšnji avguštinski samostan in da sta tam pred visokim oltarjem samostanske cerkve pokopana dva brata iz te rodovine. Valvasor je tudi še videl njun skupni figuralni nagrobnik, ki sedaj ni več ohranjen (Bradanović, 2017, 117). Nagrobnik je najverjetneje propadel v drugi polovici 18. stoletja, ko so cerkev temeljito prezidali in ji dali skoraj v celoti enotno baročno podobo. Na osnovi uporabljenih virov ni mogoče potrditi točnosti Valvasorjeve navedbe o skupaj pokopanih dveh bratih Walsee. Morda so skupaj pokopali Rudolfa I. Walseeja († 1405) in njegovega brata Friderika V. († 1408), a to se ne zdi preveč verjetno, ker je Friderik umrl na gradu Nieder-Walsee v Spodnji Avstriji (Doblinger, 1906, 399). Morda je pri omenjenem epitafu šlo obenem za Rudolfovo nagrobnik in za Friderikovo kenotaf. Po drugi strani smemo pomisliti na skupni grob Huga VIII. Devinskega in Huga IX. Devinskega, ali pa celo na skupni grob Huga VIII. Devinskega in Rudolfa I. Walseeja. Niti ni mogoče povsem izključiti možnosti, da je šlo za skupni grob Rudolfa I. Walseeja in Wolfganga V. Walseeja († 1466). Cf. Baucer, 1991, 333; Doblinger, 1906, 477. Vsekakor je vprašanje identitete na Reki pokopanih plemiških pokojnikov pomembno tudi z vidika razumevanja rezidenčnega pomena gradu Prem in naročništva njegove ambiciozne gotske predelave. V cerkvi so v 15. stoletju pokopavali tudi člane plemiških rodovin Raunach in Ravbar, o čemer pričajo ohranjeni nagrobni spomeniki.

Sl. 25: Pogled na vzhodni del notranjega grajskega dvorišča z dostopom v kapelo sredi 15. stoletja. Poskus rekonstrukcije (Anej Lešnik).

gospod Friderik // sta ta grad zgradila leta 1405. Torej sta Rajnpreht II. Walsee († 1422) in njegov brat Friderik V. († 1408) po smrti njunega starejšega brata Rudolfa I. († 1405) in pred letom 1408 temeljito prenovila pazinski grad in ga opremila z novim glavnim portalom.³⁴ Primerjava gotskih elementov gradu Prem s tistimi na gradu v Pazinu potrjuje spoznanje, da so obsežno gotško predelavo gradu na Premu izvedli zatem, ko so je prešel v posest gospodov Walsee. Povsem mogoče je, da so se dela začela pod Rudolfom I., zaključila pa pod njegovim bratom Rajnprehtom II. Malo je verjetno, da bi jih začel šele Rajnpreht II., saj zanj Prem najverjetneje ni imel posebnega rezidenčnega pomena. Prezidava gradu se je vsekakor zgodila v obdobju, ko je bila gradbena ambicioznost Walseejev na vrhuncu.³⁵ Z njo se je število grajskih bivalnih površin podvojilo, težišče obrambe pa skoraj povsem preneslo iz jedra na zunanje obzidje.

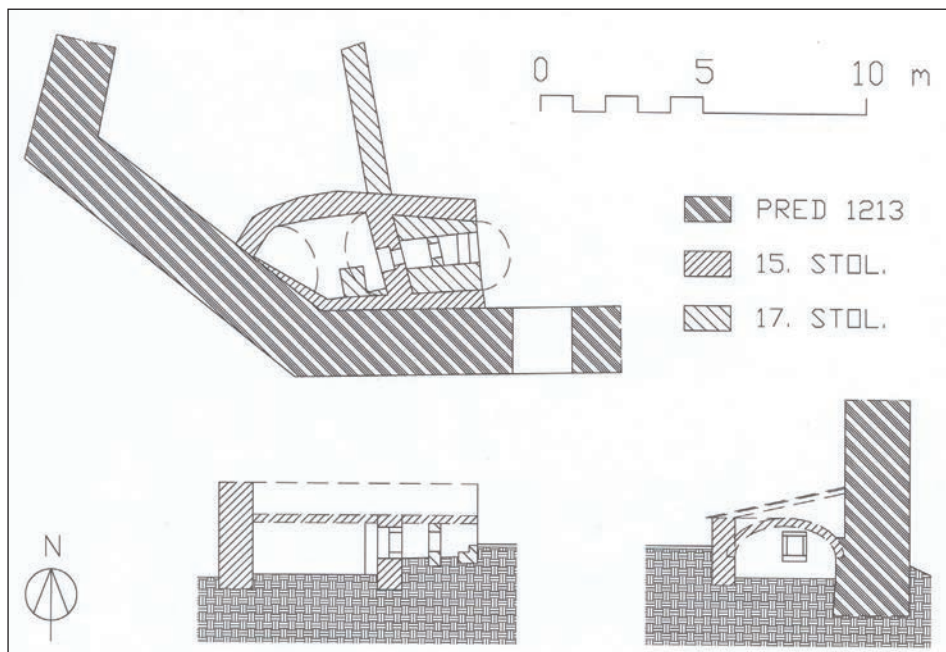
34 Med prenovo pazinskega gradu so nastali številni novi stavbni členi in na njih je, podobno kakor na Premu, vklesano precejšnje število kamnoseških znakov (Višnjić, 2018, 147). V okviru te raziskave ni bilo mogoče opraviti primerjave kamnoseških znakov s Prema in Pazina, kar bi lahko odgovorilo na vprašanje ali so morda na Premu in Pazinu v zgodnjem 15. stoletju delovali isti mojstri.

35 Tu je treba omeniti, da je bil Ulrik IV. Walsee v zadnjem desetletju 14. stoletja glavni pobudnik gradnje monumentalne romarske cerkve na Ptujski Gori.

Sl. 26: Pogled na zahodni del notranjega grajskega dvorišča z odkopanimi ostanki srednjeveške ječe na levi strani med arheološkimi raziskavami leta 1982 (ZVKDS OE Nova Gorica).

Po odstranitvi domnevnega visokega glavnega grajskega stolpa so na jugozahodnem delu notranjega grajskega dvorišča, zahodno od prehoda na dvorišča, z naslonitvijo na južni obodni zid postavili manjše iz kamna zidano poslopje, ki so ga napol vkopali v teren in opremili z banjastim obokom. Njegove zasute ostanke so razkrila arheološka izkopavanja v letih 1982 in 1983 (Osmuk, 1984, 283–284; ZVKDS OE Nova Gorica, tipkopis Nade Osmuk, 2008). Ivan Stopar ga je zaradi odsotnosti svetlobnih odprtin, tal 1 m pod tlemi grajskega dvorišča, banjastega oboka, etažne višine samo približno 1,6 m in močnega zapaha na zunanji strani vrat, ki so bila široka le približno 0,5 m, opredelil kot grajsko ječo. Ječo, ki je bila dolga 3,7 m in široka 2,5 m ter povezana z delovanjem sodišča na gradu, so – značilno za srednjeveške gradove – umestili v bližino vhoda na grajsko dvorišče in nastala je najverjetneje še preden so zgradili valjasti stolp v sklopu zunanjega grajskega obzidja, v katerem je bila upoštevana analogije poznejša ječa. Vsekakor

Sl. 27: Tloris, vzdolžni in prečni prerez izkopane srednjeveške ječe na notranjem grajskem dvorišču z označenimi stavbnorazvojnimi fazami in poskusom rekonstrukcije nekdanje strešne konstrukcije (po dokumentaciji iz ZVKDS OE Nova Gorica dopolnil in izrisal Igor Sapač).

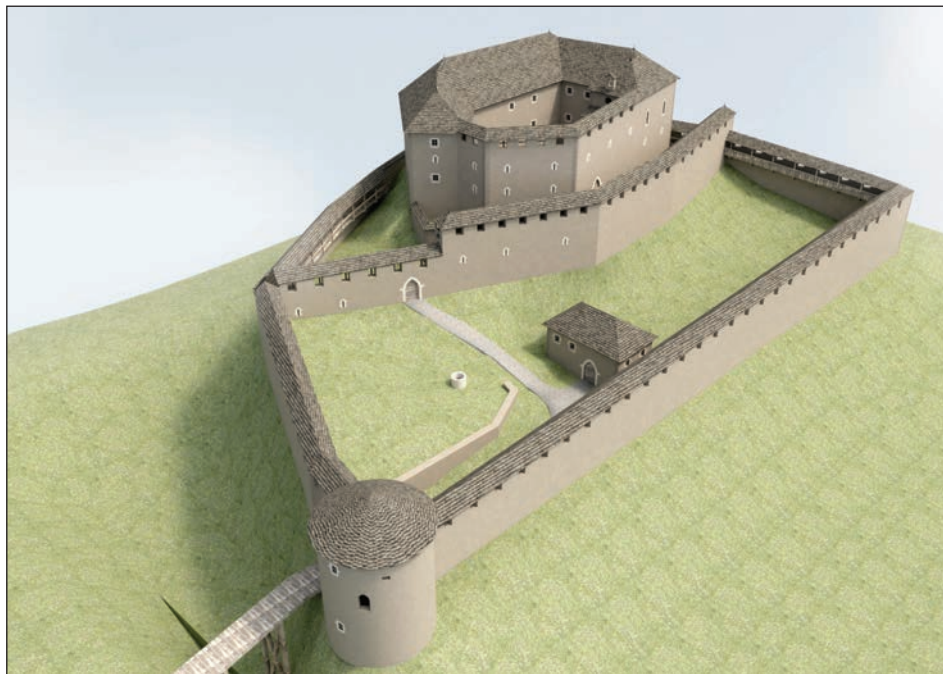
je ječa na notranjem grajskem dvorišču nastala še preden so tega med obnovo v 17. stoletju preuredili.³⁶ Morda so jo zgradili hkrati z odstranitvijo domnevnega glavnega grajskega stolpa, v katerem je bila najverjetneje prva grajska ječa.³⁷

PROTITURŠKO UTRJEVANJE GRADU

Po letu 1471, ko so se tudi na območje v porečju Reke začeli vrstiti turški napadi (Baucer, 1991, 367–368; Valvasor, 1689, XV., 373), se je grad pod deželnoknežjimi oskrbniki iz vrst rodu Oberburg iz udobne poznosrednjeveške plemiške rezidence vse bolj spreminjal v utrdbo z dodatno funkcijo protiturškega pribežališča oziroma tabora za okoliško prebivalstvo. Pod gradom je ob Reki potekala sekundarna smer turških vpadov (Bajt & Vidic, 2011, 94). Grad je dodatni vojaški pomen dobil že

36 Takrat so vhod v ječo še dodatno zavarovali z 90 cm ozkim hodnikom pred vhodom, ki so ga na sredini zaprli še z dodatnimi vratci.

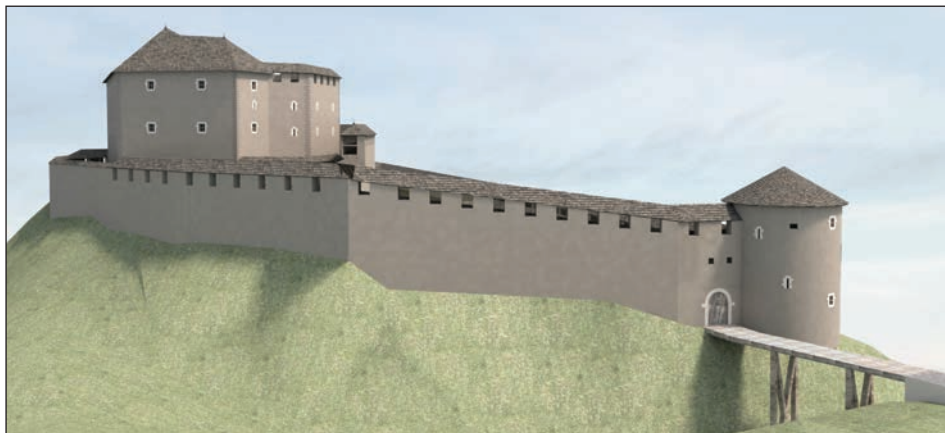
37 Opozoriti je treba, da je tloris ječe prilagojen porušenemu domnevnemu glavnemu grajskega stolpa, kar kaže, da so jo najverjetneje zgradili, ko so stali vsaj še ostanki stolpa.

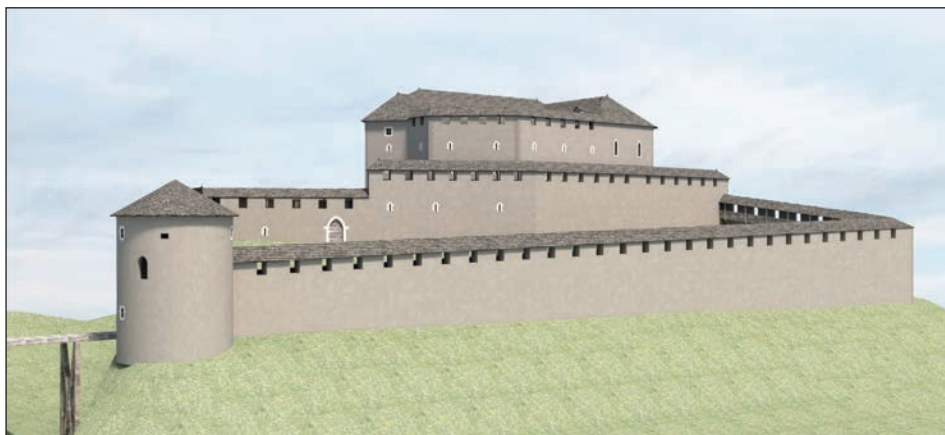
Sl. 28: Pogled na grad iz zraka z jugozahodne strani okoli leta 1500. Poskus rekonstrukcije (Urban Anželak).

malce prej, ko so leta 1463 beneške čete zasedle sosednje gospostvo Novi grad. Do takrat postopno izoblikovanemu stavbnemu kompleksu so zaradi obrambnih potreb na južni strani, na položnem pobočju vzpetine, dodali obsežen obzidan areal trapezaste tlorisne oblike in z njim se je površina obzidanega grajskega območja podvojila. Areal so na zahodu, jugu in vzhodu zamejili s tremi obzidnimi stranicami, ki so se navezale na starejše zunanje obzidje grajskega jedra iz 14. in 15. stoletja, ter ga na jugozahodnem vogalu, ob novem glavnem vhodu v grajski kompleks, zavarovali z močnim dvonadstropnim valjastim stolpom z 2,3 m debelimi stenami in 9 m v premeru veliko talno ploskvijo.³⁸ V novi zahodni obzidni stranici so tik ob stolpu uredili polkrožno zaključen nov glavni grajski portal s poznogotsko profiliranim ostenjem. Do portala so čez širok obrambni jarek, ki je nastal hkrati z obzidjem, speljali lesen mostovž z vzdžnim mostom. Čeprav je protiturško obzidje sedaj v glavnem porušeno je njegov potek še v celoti razpoznaven in po zahodni stranici sodeč je bilo dokaj

38 Dokaj visoki stolp je mogoče primerjati s protiturškimi valjastimi stolpi na Taboru nad Bačem pri Materiji, v Dolenji vasi pri Senožečah, v Podpeči pod Kraškim robom, na Taboru nad Povirjem ter v utrdbah Hrastovlje in Starci oziroma Gradin v Slovenski Istri (Sapač, 2012, 113–149). Sprva je bil morda pokrit s strmo stožčasto kamnito streho.

Sl. 29: Pogled na grad z zahodne strani okoli leta 1500. Poskus rekonstrukcije (Urban Anželak).

Sl. 30: Pogled na grad z južne strani okoli leta 1500. Poskus rekonstrukcije (Urban Anželak).

visoko ter na vrhu na notranji strani opremljeno z lesenim obrambnim hodnikom.³⁹ Dolga južna stranica obzidja je bila v svojem poteku rahlo stopničasto zalomljena, kar je vidno tudi na upodobitvi v mapi franciscejskega katastra iz leta 1823 (ARS – SI AS 176/A/A132/g/A02).

39 Opozoriti je treba, da je bilo zahodno obzidje na začetku 20. stoletja že zelo razrušeno in je sedaj v zgornjem delu rezultat obnovitvenih del v obdobju po prvi svetovni vojni oziroma po letu 1927, ko je bil lastnik gradu Bruno Zuccolini. Stanje pred obnovo kaže fotografija na stekleni plošči št. f08366-001s-b, ki jo hrani INDOK.

Uporabljeni viri ne omogočajo natančnejšega datiranja protiturških utrdbenih elementov grajskega kompleksa. Pri datiranju si je mogoče pomagati z oblikovnimi značilnostmi glavnega portala in valjastega stolpa. Oboje omogoča datacijo še v zadnjo tretjino 15. stoletja, a pri tem ni mogoče povsem izključiti nastanka v prvi tretjini 16. stoletja. Po drugi strani valjasti stolp z navzven razširjenimi strelnimi linami in dokaj nepravilno oziroma površno gradnjo z grobo obdelanimi lomljenci kaže, da ni mogel nastati pred drugo polovico 15. stoletja. Glede na to, da so v bližini Prema leta 1471 začeli graditi mogočni grajski kompleks Šilentabor, da so približno takrat začeli graditi tudi grad Jablanica in da je moralo plemstvo takoj po začetku obsežnejših turških vpadov v zadnji tretjini 15. stoletja zavarovati podložnike (Sapač, 2007, 30, 151; Sapač, 2018, 447), je utemeljena domneva, da so že takrat začeli utrjevati tudi grad na Premu.⁴⁰ Vsekakor so grad utrdili že pred njegovim razdejanjem v vojni med Beneško republiko in Avstrijo leta 1508. O tem je mogoče sklepati tudi na podlagi podatka, da je bil grad na začetku 16. stoletja dokaj dobro oborožen. Inventarni popis, ki je nastal v obdobju kralja Maksimiljana I. (1459–1519), navaja: 1 železno havbico, 1 bakreni četrtinski top z železnim obročem, 1 bakreni možnar, 6 železnih možnarjev, 15 starih in novih kavljastih pušk, 1 tovor smodnika, 50 funtov svinca, 400 puščic, 60 kamnitih krogel za havbice. Gradu je pripadalo 13 kavljastih pušk, 1 železna kača in 800 krogel (Lazar, 2017, 146).

RAZDEJANJE GRADU LETA 1508

Protiturške utrdbene gradnje in razmeroma dobra oborožitev nista mogla preprečiti beneškega zavzetja gradu aprila 1508, niti ponovnega zavzetja in požiga gradu junija 1508 s strani cesarskih vojakov. V prvem nadstropju prvotne dvoriščne fasade prvotne grajske bivalne stavbe odkrito sekundarno zazidano pravokotno poznogotsko okno z bogato profiliranim ostenjem kaže značilne posledice požara – zaradi vročine je peščenjak postal deloma rdečkaste barve in je razpokal. Požar, ki je poškodoval okno, se je vsekakor zgodil pred 17. stoletjem, ko so okno zazidali in ga zakrili z novim stopniščem. Posledice požara je mogoče videti tudi v spodnjem delu severne fasade prvotne bivalne stavbe; tudi tam so kamni zaradi vročine dobili rdečkasto barvo. Morda so fasado poškodovali goreči leseni hodniki zunanjega obrambnega obzidja. Ni mogoče z gotovostjo trditi, da so vse omenjene poškodbe nastale med istim požarom in da se je ta požar zgodil leta 1508, a se zdi to glede na razpoložljive pisne vire najbolj verjetno, saj drugi požari na gradu v njih niso izpričani. Na posameznih stavbnih delih je mogoče opazovati, da je bilo grajsko jedro dalj časa po požaru prepuščeno propadu. Zlasti kapiteli vogalnih služnikov v grajski kapeli kažejo, da so bili dolgo izpostavljeni zamakanju. Domnevati smemo, da je bila kapela

40 Utegnili bi tudi pomisliti, da je obsežni obzidani areal nastal v povezavi s funkcijo mitnice, ki je na Premu v zvezi s prehodom v Istro izpričana od konca 15. stoletja in v 16. stoletju (Kosi, 1998, 244). Vendar pa iz uporabljenih virov ni mogoče razbrati ali je mitnica stala v sklopu gradu oziroma naselbine Prem. Cf. Golec, 2006, 381.

več let oziroma celo desetletij po požigu leta 1508 brez strehe in da so zaradi poškodb na koncu morali odstraniti njen prvotni rebrasti obok. Zastavni imetnik Jurij Haller je okoli leta 1567 najverjetneje izvedel samo najnujnejša zaščitna dela in glede na njegov izpričani grb nad vhodom v grad smemo pomisliti, da je poskrbel zlasti za obnovo zunanjega grajskega obzidja, ki je bilo v nemirnih časih turških vpadov za obstoj gradu najpomembnejše.

Do celovitejše obnove gradu je prišlo šele v 17. stoletju, ko je grad prešel v last rodovine Porcia.⁴¹ Sveti Marjeti posvečeno grajsko kapelo so glede na Valvasorjevo navedbo obnovili do leta 1615 (Valvasor, 1689, XI., 39). Pri tem so njen gotski rebrasti obok nadomestili z novim križnogrebenastim, ohranili pa gotške služnike ter sklepnika Devinskih in Walseejev, ki so ju vzdali v stene. Zaključek velikih obnovitvenih del je najverjetneje povezan z letnico 1645, ki je vklesana na prekladi glavnega portala grajskega jedra.⁴² Do takrat so do tal podrli severozahodni podaljšek gotskega severnega trakta in ta trakt opremili z novo dvoosno zahodno fasado, sanacijsko kamnito obzidavo severne fasade in novimi stavbnimi členi. Prvotni romanski bivalni stavbi so na dvoriščni strani dozidali udobno stopnišče in nadstropno arkadirano ložo pred grajsko kapelo, pri tem pa zazidali gotski portal in obe gotski okni s profiliranimi kamnitimi okviri. Pod arkadna stebra v nadstropju so v parapetni zidec vzdali figurarno reliefno okrašena konzolasta stranska podporna elementa renesančnega kamina.⁴³ Oba trakta sta dobila v pritličju banjaste oboke in v celoti nove okenske okvire. Vse kaže, da so temeljito prenovili tudi bivalne prostore v nadstropjih. Obnovili so tudi dvoriščno

41 Grad so obnavljali v času, ko sta bila njegova lastnika Giovanni Sforza Porcia († 1639) in njegov znameniti sin Janez Ferdinand Porcia (1605–1665). Cf. Probszt-Ohstorff, 1971, 123 ss., 230; Smole, 1982, 388.

42 Na dvoriščni strani portala je na segmentnem loku njegovega ostenja vzdian renesančno oblikovan sklepnik z grbom plemiške rodovine Oberburg, ki kaže, da je ta rodovina tudi v tistem obdobju upravljala premski grad in vodila njegovo prenavo. Približno takrat, ko so temeljito obnavljali grad, so na Premu s podporo rodovine Oberburg, začeli graditi tudi župnijsko cerkev, ki jo je leta 1868 v glavnem nadomestila sedanja stavba. Cerkvena stavba iz 17. stoletja je dokumentirana z ohranjenimi vklesanimi letnicami 1633 (plošča z grobnice rodovine Oberburg v novo zgrajeni cerkvi), 1655 (fragment kamnitega oltarja), 1658 (zvonik) in 1677 (porton pokopališkega zidu ob cerkvi).

43 Elementa kamina so v dvoriščno fasado gotovo vzdali že preden so v 18. stoletju – najverjetneje v času obnove gradu pod Jožefom Porcio okoli leta 1768 – na dvorišču ob severnem traktu zgradili pritlični arkadni hodnik, ki je imel do obnove gradu po letu 1927 tudi podaljšek do arkad pred kapelo. To kaže fotografija na stekleni plošči št. f08366-002s-b, ki je nastala pred letom 1927 in jo hrani INDOK. Glede na to, da sta elementa kamina vzdiana pod nosilnima stebroma arkad v nadstropju, je malo verjetno, da bi ju tja namestili sekundarno, saj bi bilo to povezano s precejšnjim tveganjem za statično stabilnost arkadnega hodnika. Samo ugibati moremo ali sta elementa, na katerih sta v obliki herm vklesana ženski in moški lik, sprva pripadala kaminu v glavni dvorani gradu Prem, ali pa so ju – bolj verjetno – prepeljali z beneškega prostora in ju nikoli niso uporabili kot kaminska elementa, za kar sta bila sicer sprva nedvomno predvidena. Glede na manieristične slogovne značilnosti je kaminska elementa mogoče datirati v čas okoli leta 1600 oziroma v zgodnje 17. stoletje. V slovenskem prostoru ju je mogoče primerjati s podobnimi elementi iz poznega 16. stoletja v dvorcu Vipolže v Goriških Brdih in s stranskima deloma umivalnika v zakristiji nekdanje minoritske cerkve v Celju iz leta 1612. Cf. Cevc, 1981, 261. Levi kaminski element z ženskim likom je bil od 18. stoletja do obnove po letu 1927 zakrit s parapetnim zidcem vrh pritličnega arkadnega hodnika. V času Zuccolinijeve obnove gradu po letu 1927 so obzidavo, ki jo kaže omenjena fotografija na stekleni plošči, odstranili. Od takrat moški lik znova svoji ženi kaže jezik in ona se jezi.

Sl. 31

Sl. 32

Sl. 31: Grb rodovine Oberburg na dvorišni strani vhoda v grajsko jedro (Igor Sapač, 2018). Sl. 32: Grb rodovine Oberburg na plošči iz leta 1633, ki je nekoč pokrivala vhod v grobnico v župnijski cerkvi na Premu (Igor Sapač, 2018).

obzidje in ga na zahodni strani na starih temeljih na novo zgradili, pri tem pa z notranje strani stanjšali za dobro polovico. Ohranjeni del starega obzidja so znižali do višine tal prvega nadstropja in samo nastavek v podaljšku kapale še kaže nekdanjo višino iz 15. stoletja. Na notranji strani obzidja so zgradili pomožno pritlično poslopje v katerega so vključili tudi starejšo obokano ječo. Z naslonitvijo na severozahodno zunanje obzidje je na območju domnevnega srednjeveškega predgradja zraslo večje podolžno pravokotno nadstropno gospodarsko poslopje s hlevom v pritličju in kaščo v nadstropju.⁴⁴ Obenem so podrli južni zunanji zid grajskega jedra, ostanek pa preoblikovali v škarpo poti do grajskega jedra. Pred glavnim vhodom v grajski kompleks so zasuli obrambni jarek in pred južno stranico protiturškega obzidja so uredili vrtno teraso. Grad je s temi posegi dobil podobo, ki jo kaže Valvasorjeva upodobitev iz okoli leta 1678 in ki se tudi pozneje ni več bistveno spreminjala.

⁴⁴ Poslopje je bilo v času nastanka franciskejskega katastra leta 1823 (ARS – SI AS 176/A/A132/g/A02) še v celoti ohranjeno, do leta 1930, ko je nastala razglednica gradu, pa je od njega ostala samo še nadstropna severozahodna stena, ki so jo pozneje znižali do vrha nekdanjega pritličja.

SKLEP

Čeprav so dokaj obsežni obnovitveni posegi v prvi polovici 17. stoletja poskusili gradu nadeti videz novoveške plemiške rezidence oziroma dvorca, njegovega srednjeveškega značaja niso mogli temeljiteje zabrisati in je zato še sedaj mogoče razmeroma dobro razbirati posamezne fazne njegovega srednjeveškega gradbenega razvoja. Po letu 1927, ko je grad postal last tržaškega zdravnika in ljubitelja starin Bruna Luigija Zuccolinija (Lannes, 1936; Sapač 2007, 112–133), se je začela temeljita sanacija zanemarjenega in izpraznjenega poslopja v občasno zasebno rezidenco. Prenova je bila dokaj romantizirajoče naravnana ter je obenem kazala neprikrite simpatije obnavljalcev gradu do fašističnega režima in naglo razvijajočega se italijanskega nacionalizma.⁴⁵ A prav zaradi takrat opravljenih gradbenih del, ki enako kakor posegi v 17. stoletju niso bistveno zabrisala osnovnega srednjeveškega stavbnega značaja, je grad obstal in ga je dandanes mogoče obravnavati kot pomemben avtentični grajeni srednjeveški zgodovinski vir.

Poglobljena gradbenozgodovinska analiza kaže, da je grad v srednjem veku doživel razgiban razvoj v vsaj petih časovno razmaknjenih stavbnih fazah. Ob tem ni mogoče potrditi domneve, da je nastal na lokaciji rimske utrdbe oziroma z vključitvijo antičnih grajenih ostalin. Njegov gradbeni razvoj je potekal v odvisnosti od njegovih vsakokratnih rezidenčnih, upravnih, obrambnih, gospodarskih in tudi sakralnih funkcij. Sprva dokaj skromna in utilitarno oblikovana stavbna zasnova na dominantnem višinskem položaju je do konca 15. stoletja dobila monumentalno razgibano grajsko podobo z diferenciranim jedrom in kompleksnim sistemom zunanjega obrambnega obzidja. V zgodnjem 15. stoletju je kot arhitekturna umetnina doživel svoj vrhunec in takrat je dobil novo grajsko kapelo, ki je bila ena najbolj ambiciozno oblikovanih srednjeveških kapel na gradovih v slovenskem prostoru. Natančnejša opredelitev njegovega gradbenega razvoja potrjuje spoznanje, da je treba srednjeveške gradove tudi z gradbenozgodovinskega vidika obravnavati kot kompleksne fenomene, ki nazorno ilustrirajo splošno zgodovinsko dogajanje v danem prostoru. Rezultati gradbenozgodovinske analize gradu na Premu so pomembni tudi v zvezi s poglobljenimi raziskavami srednjeveške grajske arhitekture v notranjosti Istre, ki so šele v povojih in zaradi številnih fragmentarno ohranjenih stavb zelo otežkočene. Vzporednice se kažejo zlasti z istrskimi gradovi Pazin, Petrapilosa in Momjan.

Na koncu je treba še dodati, da pričujoča študija nikakor ne pomeni zaključka gradbenozgodovinskih raziskav premskega gradu. Njen temeljni cilj je še dodatno poudariti veliki spomeniški pomen tega gradu. Vedenje o njegovi gradbeni

45 Prenova gradu po letu 1927 je vsekakor v veliki meri upoštevala tudi spomeniškovarstvene vidike. Tako so dokaj obzirnó dopolnili porušeno obzidje nad glavnim portalom v grajski kompleks, znova so odprli v 19. stoletju utilitarno zazidane arkade v pritličju dvoriščne fasade vzhodnega trakta in odstranili so podaljšek pritličnih arkad severnega trakta, ki je zakrival element kamina z ženskim likom. Zanemarjena in propadajoča podoba gradu, po vojaški uporabi med prvo svetovno vojno in pred začetkom prenove leta 1927, je dokumentirana na treh fotografijah na steklenih ploščah, ki jih hrani INDOK.

zgodovini bo mogoče dopolniti in zaokrožiti po izvedbi arheoloških raziskav na dokaj razsežnem območju med grajskim jedrom in zunanjim obzidjem, tako pa bi bilo mogoče zaključiti tudi prizadevanje za korektno dokumentacijo, ohranitev in prezentacijo grajskega kompleksa, ki traja že vse od leta 1970.

Članek posvečam spominu kastelologa in medievista dr. Ivana Stoparja (1929–2018).

MEDIAEVAL BUILDING HISTORY OF PREM CASTLE

Igor SAPAČ

University of Maribor, Faculty of Civil Engineering, Transportation Engineering and Architecture,
Krekova 2, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: igor.sapac@um.si

SUMMARY

The most recent renovation work at Prem Castle has provided new insight into the mediaeval building history of the edifice. A detailed analysis has revealed that the castle underwent a dynamic development in the Middle Ages over at least five temporally spaced building phases. The assumption that it was constructed on the site of an old Roman fortification or with the incorporation of ancient built remains, however, could not be confirmed. The castle's architectural development was determined by its respective residential, administrative, defensive, economic, as well as religious functions. Initially fairly modest and utilitarian, erected at a dominant, elevated position, the building had by the late 15th century assumed a monumental and castellated appearance with a differentiated nucleus and a complex system of curtain walls. As an architectural work of art it peaked in the early 15th century, gaining a chapel, which was one of the most ambitiously designed castle chapels among all its mediaeval counterparts in Slovene territories. A more detailed analysis of the castle's architectural development corroborates the understanding that mediaeval fortifications should, including in terms of construction history, be treated as complex phenomena which plastically illustrate the general historical developments in a given area. The results of the building history analysis of Prem Castle are also important in relation to in-depth research of mediaeval castle architecture in inland Istria, which is still in its infancy and made difficult due to the considerable number of edifices preserved in mere fragments. Parallels can be drawn especially with the Istrian castles of Pazin, Petrapilosa and Momjan.

Keywords: Prem, building history, castellology, architecture, Romanesque, Gothic, house of Duino, the Walsees

VIRI IN LITERATURA

ARS – Arhiv Republike Slovenije: SI AS 176/A/A132/g/A02 – Franciscejski kataster za Kranjsko (k. o. Prem), 1823.

Bianchi, J. (ed.) (1847): Thesaurus Ecclesiae aquilejensis. Opus saeculi XIV. Udine [s.n.].

INDOK – Informacijsko-dokumentacijski center za dediščino, Ministrstvo Republike Slovenije za kulturo, Ljubljana:

- fototeka: Prem, fotografije gradu na steklenih ploščah iz obdobja pred letom 1941 (neznani avtor);

- spisovno gradivo: Prem, terenski zapiski konservatorja Marijana Zadnikarja, 26. 9. 1954.

Kos, F. (1928): Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, 5: 1201–1246. Ljubljana, Leonova družba.

ZVKDS OE Nova Gorica – Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Nova Gorica:

- fototeka, planoteka in spisovno gradivo v zvezi z gradom Prem iz obdobja med letoma 1970 in 2016;

- tipkopis konservatorke-arheologinje Nade Osmuk v zvezi s pripravo razstave na gradu Prem leta 2008.

Bajt, D. & M. Vidic (ur.) (2011): Slovenski zgodovinski atlas. Ljubljana, Nova revija.

Baucer, M. (1991): Zgodovina Norika in Furlanije. Sveta gora nad Gorico 1663. Prvič prevedena, ilustrirana, bibliofilska izdaja. Ljubljana, Slovensko bibliofilsko društvo.

Belingar, E. (2017): Prem – vas. Varstvo spomenikov, 52 – poročila, 180–181.

Bradanič, M. (2017): Nekoliko primjera baštine kasnoga srednjovjekovlja Rijeke i Kvarnera za profesora Vežića. *Ars Adriatica*, 7, 113–128.

Cevc, E. (1981): Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom. Ljubljana, Slovenska matica.

Darovec, D. (2008): Kratka zgodovina Istre. Koper, Založba Annales.

Doblinger, M. (1906): Die Herren von Walsee, Ein Beitrag zur österreichischen Adelsgeschichte. *Archiv für österreichische Geschichte*, 95, 235–578.

Dugački, V. & K. Regan (ur.) (2018): Hrvatski povijesni atlas. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

Foscan, L. & E. Vecchiet (1985): I castelli del Carso medioevale. Trieste, Italo Svevo.

Fučič, B. (1963): Istarske freske. Zagreb, Zora.

Golec, B. (2006): Senožeče in Prem–nenavadni trški naselbini na t. i. Kraških gospodstvih. *Kronika*, 54, 3, 378–384.

Höfler, J. (1997): Srednjeveške freske v Sloveniji. Knjiga 2. Primorska. Ljubljana, Družina.

Höfler, J. (2001): Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Primorska: Oglejski patriarhat/Goriška nadškofija, Tržaška škofija. Nova Gorica, Goriški muzej.

- Höfler, J. (2013):** O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem. K razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku. Ljubljana, Viharnik.
- Huber, A. (1865):** Geschichte des Herzogs Rudolf IV. von Oesterreich. Innsbruck, Verlag der Wagner'schen Universitaets-Buchhandlung.
- Jakič, I. (1997):** Vsi slovenski gradovi. Ljubljana, DZS.
- Jurković, I. (2005):** Walsee-Enns. Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 895–896.
- Klemenčič, B. (2008):** Prem – grad. Varstvo spomenikov, 44 – poročila, 218.
- Komelj, I. (1951):** Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem. Stavbno zgodovinski oris. Zbornik za umetnostno zgodovino, nova vrsta I, 37–85.
- Kos, F. (1923):** Iz zgodovine Devinskih gospodov. Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede, I, 91–134.
- Kos, M. (1954):** Srednjeveški urbarji za Slovenijo. 3. Urbarji slovenskega Primorja. Del 2. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Kosi, M. (1998):** Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem. Ljubljana, Založba ZRC.
- Kosi, M. (2015):** Boj za prehode proti Jadranu – Kras od 12. do 15. stoletja (politično in vojnozgodovinska skica). Kronika 63, 3, 379–444.
- Kosi, M. (2018):** Spopad za prehode proti Jadranu in nastanek »dežele Kras«. Vojaška in politična zgodovina Krasa od 12. do 15. stoletja. Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.
- Kramberger, D. (2001):** Možnosti rekonstrukcij srednjeveških gradov. Romanske grajske kapele na Slovenskem. Magistrsko delo. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za umetnostno zgodovino.
- Krones, F. (1896):** Walsee, Eberhard. Allgemeine Deutsche Biographie, 41, Leipzig, Duncker & Humblot, 5–16.
- Lannes, M. (1936):** Il castello di Primano. Trieste, L. B. Zuculin.
- Lazar, T. (2017):** Oborožitev slovenskih dežel v začetku 16. stoletja: münchenski rokopis Cod.icon 222. Zgodovinski časopis, 71, 1–2, 106–162.
- Leinmüller, J. (1865):** Der Tabor zu Koschana. Mittheilungen des Historischen Vereines für Krain, 20, 65–69.
- Nared, A. (2009):** Dežela – knez – stanovi. Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518. Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.
- Osmuk, N. (1984):** Prem, konservatorsko poročilo. Varstvo spomenikov, XXVI, 283–284.
- Pavlin, V. (2017):** Goriška – od zadnjih goriških grofov do habsburške dežele. Nova Gorica, Pokrajinski arhiv.
- Peskar, R. (2005):** Arhitektura in arhitekturna plastika okoli leta 1400 v Sloveniji. Doktorska disertacija. Ljubljana, Oddelek za umetnostno zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Probszt-Ohstorff, G. (1971):** Die Porcia. Aufstieg und Wirken eines Fürstenhauses. Klagenfurt, Geschichtsverein für Kärnten.
- Sapač, I. (2007):** Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. III. Notranjska. Porečje Reke z Brkini. Ljubljana, Viharnik (Grajske stavbe 19).

- Sapač, I. (2012):** Tabor nad Bačem pri Materiji. V: Premrl, B. (ur.): Cerkev sv. Jurija in Tabor med Brkini in Krasom. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales, 113–149.
- Sapač, I. (2018):** Grad Breg pri Ribnici na Dolenjskem in njegov arhitekturnozgodovinski pomen. Kronika, 66, 3, 435–460.
- Schicht, P. (2011):** Buckelquader in Österreich. Mittelalterliches Mauerwerk als Bedeutungsträger. Petersberg, Michael Imhof Verlag.
- Simoniti, P. (2010):** Postojnski grad v letu 1508 in Maksimilijan I. z vzdevkom »Leviades«. Zgodovinski časopis, 64, 116–135.
- Smole, M. (1982):** Graščine na nekdanjem Kranjskem. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Stopar, I. (1977):** Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem. Ljubljana, Slovenska matica.
- Stopar, I. (1986):** Gradovi na Slovenskem. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Stopar, I. (2007):** Za grajskimi zidovi. Ljubljana, Viharnik.
- Stopar, I. (2008):** Najlepši slovenski gradovi. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Šiklić, J. (2006):** Crkva svetoga Nikole u Pazinu. Pula, Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika.
- Štih, P. (1991):** K zgodovini nižjega plemstva na Krasu in v Istri. Zgodovinski časopis, 45, 4, 549–557.
- Štih, P. (1992):** Goriški grofje in Devinski gospodje. Zgodovinski časopis, 46, 3, 309–321.
- Štih, P. (1997):** Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Valvasor, J. W. (1689):** Die Ehre deß Hertzogthums Crain. I–XV. Laybach.
- Valvasor, J. V. (2001):** Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga. Faksimiliran natis originala iz Metropolitanske knjižnice v Zagrebu. Ljubljana, Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti.
- Višnjić, J. (2018):** Arhitekturni razvoj srednjeveških istrskih fevdalnih utrd: uporaba metode »arheologije arhitekture« pri analizi razvoja utrd. Doktorska disertacija. Koper, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije.
- Zadnikar, M. (1959):** Romanska arhitektura na Slovenskem. Ljubljana, Državna založba Slovenije.